

Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi

The Journal of Near East University Islamic Research Center

ISSN: 2148-922X | e-ISSN: 2687-4148

Aralık / December | 2022/8/2

MUHTÂR es-SEKAFÎ HAREKETİNDE KABİLE ÖRGÜSÜ ve MEVÂLİNİN ROLÜ

Tribe Pattern in the Mukhtar as-Sekafi Movement and the Role of Mawali

VEYSİ TURUN

Dr. Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Tarihi ve Sanatları
Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye.

PhD student, İstanbul University, Social Sciences Institute, Department of Islamic
History and Arts, İstanbul, Türkiye

veysiturun@hakkari.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-0873-6771

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Types: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 20.09.2022

Kabul Tarihi | Accepted: 26.11.2022

Yayın Tarihi | Published: 25.12.2022

Bu makale, Prof. Dr. İrfan Aycan'ın danışmanlığında yapılmış olan "Birinci Asırda Güney Arap Kabilelerinin İlk siyasî Oluşumlardaki Rolü" isimli yüksek lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2019).

This article is extracted from master's thesis entitled "The role of the South Arab tribes in the first political formations in the first century" (Ankara University, Institute of Social Science, Ankara, 2019).

Atıf | Cite as

Turun, Veysi. "Muhtâr es-Sakafî Hareketinde Kabile Örgüsü ve Mevâlînin Rolü". *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 8/2 (Aralık 2022), 149-166.

<https://doi.org/10.32955/neu.istem.2022.8.2.03>

Turun, Veysi. "Tribe Pattern in the Mukhtar as-Sakafi Movement and the Role of Mawali". *The Journal of Near East University Islamic Research Center* 8/2 (December 2022), 149-166.

<https://doi.org/10.32955/neu.istem.2022.8.2.03>

İntihal | Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Telif Hakkı | Copyright

Copyright © 2022. Telif hakkı yazar(lar) tarafından YDUİSTEM'e devredilmiştir. Bu makale, Creative Commons Atıf Lisansının (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) hüküm ve koşulları altında dağıtılan açık erişimli bir makedir.

Copyright © 2022. Copyright has been transferred to YDUİSTEM by the author(s). This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License

(<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Muhtâr es-Sekâfî Hareketinde Kabile Örgüsü ve Mevâlînin Rolü

Öz

Muhtâr b. Ebû Ubeyd es-Sekâfî, 66-67/ 686-687 yıllarında Muhammed b. Hanefiyye tarafından “Hz. Hüseyin’in intikamını almak ve mazlumları korumak” üzere görevlendirildiğini ileri sürerek Zübeyrî ve Emevîlere karşı Kûfe merkezli bir hareket başlatmıştır. Kısa sürede başarıya ulaşarak Irak’ı ele geçiren Muhtâr’ın hareketi aynı hızla inişe geçerek bir buçuk yıl gibi kısa bir sürede ortadan kalkmıştır. Makalemizde Kûfe’deki kabilelerin ve İranlı mevâlînin bu harekete karşı geliştirdiği ilişkinin mahiyeti irdelenmektedir. Emevîlerin Hz. Ali çocuklarını iktidardan uzaklaştırması ve İranlı mevâlîye ayrımcılık yapması bu iki grubun memnuniyetsizliğini artırmıştır. Muhtâr bütün stratejisini, Ali taraftarları ve mevâlî üzerinden düşmanlarıyla mücadele edecek şekilde kurgulamıştır. Onun programındaki “Hüseyin’in intikamını almak ve güçsüzleri korumak” söylemi her iki gruba cazip geliyordu. Hareketin başlarında Muhtâr, en büyük desteği çoğunluğu Yemenli olan Arap kabilelerden görmüştür. İlk Muhtâr’a karşı mesafeli bir tutum izleyen İranlı mevâlîler, bu hareket sayesinde sosyo-ekonomik statülerinde iyileşmenin olabileceği ve Arap kabilelerin boyunduruğundan kurtulabileceklerine ikna olunca aktif bir şekilde Muhtâr’ı desteklemişlerdir. Hz. Hüseyin’in şehit edilmesi olayını, ince bir siyâsetle kendi lehine çeviren Muhtâr, Yemenli kabileler ve mevâlînin desteği ile kısa sürede Basra hariç Irak, Irak-ı Acem ve el-Cezîre bölgesinin tamamını ele geçirmeyi başarmıştır. Muhtâr, ilk başarısını Kûfe’deki Yemen orijinli Arap kabileleri üzerinden elde etmiştir. Hareketin bel kemiğini oluşturan Yemenliler, isyanın başarı ve başarısızlığında ana rolü üstlenmişlerdir. Süreç içinde İranlı mevâlînin hareket içindeki görünürlüğü artmıştır. Ama bu durum, Kûfe kabile eşrafının onunla kendi aralarına mesafe koymalarına sebep olmuştur. Mevâlî tehlikesi daha fazla büyümeden müdahale etmek isteyen Kuzeyli Adnânî ve Güneyli Kahtânî kabile reisleri, Muhtâr’a karşı bir darbe girişiminde bulunarak Kûfe’deki sosyo-ekonomik düzenin bozulmasının önüne geçmek istediler. Ancak bu darbe girişimi, yine İbrahim b. el-Eşter en-Nehâfî liderliğindeki Kahtânîlerden Mezhic kabile grubunun çabalarıyla boşa çıkarılmıştır. Başarısız darbe girişiminden sonra Basra’ya sığınan Kûfeli kabile reislerinin Zübeyrîleri kızdırtması üzerine Zübeyrîler ile Muhtâr karşı karşıya gelmiştir. Bu şekilde Muhtâr’ın hareketi kurumsallaşma aşamasına geçmeden ortadan kaldırılmıştır. Muhtâr Hareketinin gelişip yükselmesinde en büyük pay Yemenli kabileler ile mevâlîye ait olduğu gibi, hareketin gerilemesinde de en büyük pay Yemenli kabilelere aittir. İranlı unsurların birinci aşırıdaki Arap milliyetçiliğinden duyduğu rahatsızlık, onları Emevî karşıtı muhalif hareketlerin içine girmeye sevk etmiştir. Mevâlînin, Emevîlerin ve Arap kabile reislerinin Arapçı tutumlarından rahatsız olduğunu bilen Muhtâr, onların kulağına hoş gelen “eşitlik”, “adalet” ve “mazlumları koruma” gibi söylemler fısıldayarak fırsattan istifade etmiştir. Muhtâr, mevâlîye olan şiddetli ihtiyacı nedeniyle, iki yıllık iktidarı döneminde söylemlerini fiiliyata dökerek mevâlîyi Araplarla eşit tutmuştur. Mevâlînin Muhtâr hareketine yaklaşımı onlara “Araplarla eşit statüde yaşama fırsatı sunan bir araç” şeklindedir. Muhtâr, mevâlîyi kendi siyasî amaçlarına ulaşmak için kullandığı gibi; mevâlî de Muhtâr’ın hareketini esaret prangalarını kırmak için kullanmıştır. “Kazan- kazan” anlayışının hâkim olduğu bu dayanışma, Muhtâr’ı mevâlî haklarının yılmaz savunucusu yapmadığı gibi mevâlîyi de Hz. Ali’nin şiddetli taraftarı yapmamıştır. Geliştirilen ilişkide tarafların farklı beklenti ve çıkarları vardır. Tevâbûn hareketi içinde mevâlînin yer almaması, o tarihlerde mevâlînin Hz. Ali taraftarlığıyla öne çıkmadığını ve geliştirilen ilişkinin taktiksel olduğunu gösterir. Diğer bir deyişle, mevâlî Hz. Ali sempatisini olduğundan değil, Muhtâr hareketini bir basamak olarak kullanıp statüsünü yükseltmek için Muhtâr’ın etrafında kenetlenmiştir. Emevîlerin Hz. Ali çocuklarına yaptıkları haksızlıklar Ali taraftarlarını; Araplarca mevâlîye reva görülen haksızlıklar da mevâlîyi Muhtâr’a yaklaştırmıştır.

Anahtar kelimeler: İslâm Tarihi, Muhtâr, Kabile, Mevâlî, Ali Taraftarlığı

Tribe Pattern in the Mukhtar as-Sekafi Movement and the Role of Mawali

Abstract

Mukhtar b. Abu Ubayd as-Sekafi started a Kufa-centered movement against the Zubayris and Umayyads in 685-686 by claiming that he was commissioned by Muhammad B. Hanafiyah to “avenge the Prophet Husayn and protect the oppressed”. Mukhtar’s movement, which succeeded in a short time and took over Iraq, declined at the same pace and disappeared in a short period of one and a half years. In this article, the nature of the relationship developed by the tribes in Kufa and the Iranian people against this movement is examined. Umayyads’s removal of Prophet Ali’s children from power and discrimination against Iranian mawali increased the dissatisfaction of these two groups. Mukhtar designed his entire strategy to fight against his enemies through the supporters of Ali and the *mawali*. The rhetoric in his agenda, “to avenge Hussein and to protect the powerless,” appealed to both groups. At the beginning of the movement, Mukhtar received the greatest support from Arab tribes, the majority of whom were Yemenis. At first, the Iranian followers, initially who had taken a distant attitude towards Mukhtar, actively supported Mukhtar, convinced

that thanks to this movement there could be an improvement in their socio-economic status and that they could be freed from the yoke of the Arab tribes. Mukhtar, who turned the martyrdom of Prophet Hussein in his favor with a subtle policy, managed to capture Iraq, Iraq-ı Ajam (Cibal) and the entire region of al-Jazira except Basra in a short time with the support of the Yemeni tribes and the *mawali*. This movement owes its first success to the Yemeni tribes in Kufa. The Yemenis, who saw the movement's motor power throughout Mukhtar's rebellion, played a major role in the success and failure of this movement. In the process, the presence and influence of the Iranian *mawali* in the movement has increased. Mukhtar's high value for the *mawali* caused the Arab tribal leaders to distance themselves from him. Adnânî and Yemeni chieftains, who wanted to intervene before the threat of Mawali grew, organized a coup attempt against Mukhtar. With the coup, they wanted to take them to the old socio-economic order in Kufa. However, this coup attempt was abandoned by the opposition of the Yemeni Mezhic tribe, also led by Ibrahim b. al-Ashtar an-Nahaî. When the Kufa tribal chieftains, who had taken refuge in Basra after the failed coup attempt, provoked the Zubayris in Basra and the Mukhtar came face to face, Mukhtar's movement was eliminated before it could proceed to the institutionalization stage. Just as the greatest share in the development and rise of the Mukhtar Movement belongs to the Yemeni tribes and the mawali, the greatest share in the decline of the movement belongs to the Yemeni tribes. The Iranian elements' discomfort with Arab nationalism in the first century led them to enter into anti-Umayyad opposition movements. Knowing that the Mawali were disturbed by the Arabist attitudes of the Umayyads and the Arab chieftains, Mukhtar took advantage of the opportunity by developing discourses such as "equality", "justice" and "protection of the oppressed" that would be pleasing to their ears. Due to his fierce need for the mawali, Mukhtar equated the mawali with the Arabs by putting his discourses into practice during his two-year rule. Mawali's approach to the Mukhtar movement is "a tool that offers them the opportunity to live on an equal status with the Arabs." Just as the Mukhtar uses the mawali to achieve his own political aims; the Mawali also used Mukhtar's movement to break the shackles of bondage. The solidarity prevailed by the mutual "win & win" mentality does not make Mukhtar a tireless defender of his mawali rights, nor does it make the mawali a fierce supporter of Prophet Ali. In the developed relationship, the parties have different expectations and interests. In other words, not because the mawali was a Prophet Ali sympathizer, but because they used the Mukhtar movement as a stepping stone and united around the Mukhtar to raise his status. The injustices done by the Umayyads to the children of Prophet Ali made the supporters of Ali; the injustices that were seen by the Arabs brought the mawali closer to Mukhtar.

Keywords: Islamic history, Mukhtar, Tribe, Mawali, Ali Support.

Giriş

Hız. Peygamber zamanında asgari düzeye indirilen kabilecilik anlayışı O'nun vefatı ile birlikte tekrar canlanmıştır. Özellikle Hız. Osman dönemindeki (23-35 /644-656) politikaların etkisiyle közlerinden alevlenen kabile asabiyeti, Emevîler döneminde zirve yapmıştır. Bu nedenle "kabile gerçeği", hicrî ilk asırlardan itibaren İslâm toplumunu siyasî, iktisadî ve sosyal açıdan derinden etkilemiştir. Öyle ki tarihsel süreçte meydana gelen birçok siyasî gelişmenin perde arkasında "kabile izlerini" veya doğrudan kabilenin kendisini görmek mümkündür. Ensâb âlimleri Arapları Arab-ı âribe ve Arab-ı müsta'ribe olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Öz Araplar anlamına gelen "Arab-ı âribe" ile Kahtânî kabile grupları kast edilir. Bunlara Yemenli veya Güneyli kabileler de denilmektedir. "Arab-ı müsta'ribe" ifadesi ile Hız. İslmâil'in soyundan gelen Araplaşmış Araplar kast edilir.¹ Bunlar Âdnânîler, Nizârîler veya Kuzey Arapları gibi ifadelerle de anılmaktadır. Cahiliye döneminde olduğu gibi İslâmî ilk asırlarda da Arabistan, Irak ve Suriye coğrafyası Kahtânî ve Adnânî kabile gruplarının mücadelesine sahne olmuştur. Fethedilen bölgelerdeki mevâlî nüfusun fazlalığı nedeniyle kabile asabiyetine paralel olarak Arapçılık asabiyeti de uyanmıştır. Araplar galip olmalarından aldıkları güç ile kabile üstünlüğünden ırk üstünlüğüne geçiş yapmışlardır.²

Muhtâr es-Sekafî hareketinde değişik Arap kabilelerinin farklı tavırlar ortaya koyması ve mevâlinin ilk kez siyasî- askerî bir harekette büyük bir güç olarak yer alması bu çalışmanın yapılmasını gerekli kılmıştır. Watt başta olmak üzere bazı araştırmacılar, Güneyli Kâhtânî kabileler ile İranlıların Hız. Ali taraftarlığı ile temayüz etme nedeninin, onların padişahlık kültür ve geleneklerinde aranması gerektiğini

¹ Ali b. Ahmed b. Hazm el-Endülüsî, *Cemheretu Ensâbi'l-Arab* (Beyrut: Daru Kutubu'l-İlmiyye, 2003), 1/8; Ahmed b. Yahya b. Cabir b. Davut el- Belâzûrî, *Ensâbu'l-Esrâf*, thk. Süheyli Zekkâr (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1996), 1/13.

² Adnan Demircan, *İslâm Tarihi'nin İlk Dönemlerinde Arap-Mevâlî İlişkisi* (İstanbul: Beyân Yayınları, 2015), 50.

savunmuştur.³ Yaptığımız araştırmada kabile veya milletlerin siyâsî odaklara taraftar veya muhalif olmalarında antik geleneklerin fazla etkili olmadığı görülmüştür. Arap kabilelerin ve mevâlînin Hz. Ali, Emevî taraftarı veya muhalifi olmasının temelinde coğrafya faktörü ile sosyo-ekonomik nedenler etkili olmuştur. Araştırmamızın bilim dünyasına yapacağı en önemli katkı, ilk asırlardaki siyâsî olayları değerlendirirken kategorik yaklaşımlardan uzak durmanın gerekliliğini ortaya koymasındır. Siyâsî ve sosyal her bir olayın ortaya çıkışı ve gelişmesinde özel şartlar etkili olmuştur. Bu açıdan tarihi olayların analizinde konjonktürün göz önünde bulundurulması yanlış sonuçlara varmamızı engelleyeceği kanaatindeyiz.

Lügatlerde “himaye eden, dost, sahip, azat edilen köle” anlamlarına gelen “mevâlâ” kelimesinin çoğulu olan “mevâlî” terim olarak, Arap olmayan Müslümanlara verilen bir isimdir.⁴ İslâm devletinde Arap olmayan her Müslüman, mevâlî ismini alarak Arap ile aynı haklara sahip olur. Fetihlerden sonra mevâlî, güven ve istikrar içinde yaşamak için sosyal hayatlarını yakın İslâm şehirlerinde oturan kuvvetli Arap kabileleri içinde tanzim etmiştir.⁵ İslâm’ın adalet, eşitlik, hürriyet, insan onurunun korunması gibi ilkelerinin etkisi ile Müslüman olan İranlıların Hz. Ömer döneminde (13-23/634-644) hiçbir ayırımı tabi tutulmadığı, ganimetlere ortak edildiği görülmektedir.⁶ Hz. Ömer’in bir valisi atâ dağıtımında mevâlîye haksızlık yapınca “İnsanın Müslüman kardeşini hakir görmesi ne kadar kötüdür” diye uyarmıştır. O, her fırsatta mevâlînin İslâm toplumunun en temel unsuru olduğunu hatırlatarak insanlar arasında adâletle davranılmasını emretmiştir.⁷

Emevîler döneminde (40-132/661-750) Araplar siyaset ve idarecilikle uğraşır; tarım, ticaret, zanaat ve ilim tahsili gibi işleri mevâlîye bırakmıştır.⁸ Zamanla galip Araplar gücü elinde bulundurmanın avantajı ile mağlup kavimlerin beklentilerini karşılamadıkları gibi kendilerini onlardan üstün görmeye başlamışlardır.⁹ Bu dönemde mevâlî her türlü ayırımcılığa tabi tutulmuştur. Araplar, satın aldığı herhangi bir yükü mevâlîye taşıtılardı. Araplardan biri öldüğünde feryat-figan ederken, mevâlîden biri öldüğünde “önemli değildir! Allah malından dilediği tasarrufta bulunur” diyerek tahkir etmiştir.¹⁰ Künyeleri ile hitap edilmeyen mevâlî komutanlıktan mahrum bırakılıyor ve ata binmelerine izin verilmiyordu. Ayrıca onlara ganimetten pay verilmeyerek sofrada kenarda oturtulurdu. Ayrıca Araplardan biri olduğu sürece mevâlîlere cenaze namazı kıldırmasına izin verilmiyor,¹¹ kadı ve diğer idari görevlerde mevâlî göz ardı ediliyordu.¹² İşte Emevîlerin bu ayrıştırıcı politikalarına çaresizce boyun eğmek zorunda kalan mevâlî, ilk kez Muhtâr es-Sekaff hareketinde siyâsî ve askerî büyük bir güç olarak ortaya çıkarak makûs talihini yenebileceğine inanmıştır. Muhtâr’dan birinci sınıf insan muamelesi gören mevâlî, ona sonsuz destek ile cevap vererek onu iktidara taşımıştır. Uygulamada İslâm’ın adalet ve eşitlik ilkelerinin göz ardı edildiğini gören İranlılar, Emevîlere muhalif grupların etrafında toplanmışlardır.¹³

1. Kûfe’nin Demografik Yapısı

Muhtâr Hareketi, Kûfe merkezli geliştiğinden şehrin demografik yapısının makalemizin içeriği ile yakın bir ilişkisi vardır. Bu nedenle Kûfe’nin kuruluş ve demografik yapısına kısaca değinmekte fayda

³ W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trc. Ethem Ruhi Fiğlalı (İstanbul: Birleşik Yay, 1998), 51-52; Mary Boyce, *Zertoştîyân Bâverha ve Âdâb-ı Dînî-yi Ânhâ*, Farsçaya trc. Esgar Behrâmî (Tahran: Kefenûs, 1384), 183.

⁴ Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, el-İfrîkî, *Lisanu’l-Arab* (Beyrut: Daru Sâdr, ts.), “vly”, 15/405; Demircan, *Mevâlî*, 11, 16; İsmail Yiğit, “Mevâlî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/424.

⁵ Necdet Hammaş, “Emevîler Döneminde Mevâlî ve Zimmilerin İdarededeki Rolü”, trc. İrfan Aycan, Ankara *Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (1997), 175.

⁶ Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tarîhu’r-Rûsûl ve’l-Mülûk/Tarîhu’t-Taberî* (Beyrut: Daru’t-Turas, 1387), 3/512.

⁷ Demircan, *Mevâlî*, 47; Hammaş, “Mevâlî”, 176.

⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Demircan, *Mevâlî*, 88-92.

⁹ Mansûre Zarian, “Kavmiyetgerâyî Der Asr-ı Emevîyân” (“قومیتگرایی در عصر امویان”) *Pejûhîşnâme-i Tarih-i İslâm* 1/14 (1393), 84.

¹⁰ Krş. Ahmed b. Muhammed b. Abd Rabbih el-Endülüsî, *el-İkdu’l-Ferîd*, thk. Muhammed Abdulkadir Şahin (Beyrut: el-Mektebetu’l-Asriyye, 2008) 3/337; Corcî Zeydân, *Târîh-i Temeddün-i İslâm*, Farsçaya trc. Kâzîmî Halhâlî (Tahran: Dünyây-ı Kitâb, 1395), 715-716; Zarian, “Kavmiyetgerâyî”, 98-99.

¹¹ İbn Abdîrabbih, *İkd*, 3/337-338; Demircan, *Mevâlî*, 62-67; Seyyid Alâu’d-Din Şahrûhî, “Nakş-ı İrânîyân-ı Kûfe Der Nehdet-i Muhtâr” (*نقش ایرانیان کوفه در نهضت مختار*), *Miškât* 27/3 (1387), 69.

¹² M. Mahfuz Söylemez, *Kûfe’nin Siyâsî Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 14-15.

¹³ Adnan Demircan, “Arap Siyâsî Geleneğinin Ehl-i Beyt Tamlamasının Kavramlaşma Sürecine Etkisi”, *Marife* 4/3 (Kış 2004), 95-110.

mülâhaza edilmiştir. Hz. Ömer'in Sa'd b. Ebû Vakkâs'a yeni bir şehir kurma talimatı vermesi üzerine¹⁴ Sa'd b. Ebû Vakkâs, Kûfe şehrini Babil ve Hîre'ye yakın bir yere kurmuştur.¹⁵ Fetihleri kolaylaştırmak için ilkin garnizon olarak kurulan Kûfe, Arapların ve İranlı mevâlinin yerleşmesi ile kısa sürede büyümüştür.

Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla, ilk inşa edildiği esnada 12 bini Kahtânî ve 8 bini Adnânî olmak üzere Kûfe'nin nüfusu 20 bin civarındaydı.¹⁶ Emevîlerin orta dönemlerine doğru şehirdeki Arap nüfusunun 140 bine ulaştığı tahmin edilmektedir.¹⁷ Demografik yapı itibari ile Kûfe'de Yemenlilerin baskın olduğu söylenebilir. Kûfe nüfusunun temelini oluşturan Araplara ilaveten başlangıçta İranlılardan oluşan ve kırmızı yüzlü olduklarından dolayı "el-Hamrâ" veya "Hamrâu'd-Deylem" diye isimlendirilen 4 bin kişinin¹⁸ yanı sıra az sayıda Yahûdî ve Hıristiyan nüfusun olduğu görülmektedir.¹⁹ Kâdisiye Savaşı'nda İslâm'ı seçen İranlıların önemli bir kısmı Temîm kabilesinin himayesine girmiştir.²⁰ Kûfe, ortadan kaldırılan Sâsânî İmparatorluğu'nun merkezine yakın bir yerde konumlandığından maişetleri için elverişli bir ortam arayan İranlıların akınına uğramıştır. Özellikle İslâm'ı kabul eden usta, zanaatkâr ve değişik meslek gruplarından İranlıların, Kûfe'ye yerleştiği görülmektedir. Muâviye'nin hilafeti döneminde (41-60/661-680) Mevâlî'nin Kûfe'deki nüfusu 20 bine ulaşmıştır.²¹ Irak'ta mevâlinin sosyo-ekonomik hayata aktif bir şekilde katıldığını gören Muâviye, onların Emevîler için tehdit olabileceğini düşünerek "bir kısmının öldürülmesi bir kısmının da değişik işlerde çalıştırılmak üzere sağ bırakılması gerektiği"ni ileri sürmüştü. Ancak Temîm kabilesinin lideri Ahnef b. Kays, onu bu işten alıkoymuştur.²² Bunun üzerine Muâviye, Irak valisi Ziyâd b. Ebîh'e Kûfeli mevâliden bir kısmının Basra ve Şam gibi beldelere tehçir edilmesi emrini vermiştir.²³ Emevîlerin orta dönemlerinde Kûfe'de çoğunluğu İranlılardan oluşan yaklaşık 50 bin mevâlinin olduğu dile getirilmektedir.²⁴

Kûfe şehriyle ilgili demografik ve sosyolojik verilere baktığımızda bünyesinde farklı millet, kabile, din ve kültürleri barındırdığı görülmektedir. Bu yapısı itibariyle farklı seslerin çıkması da kaçınılmaz olmuştur. Emevîler dönemindeki birçok siyasî olayda başı çektiği görülen Kûfe'nin; Suriye, Kureys ve Benî Ümeyye'ye karşı konumlandığı görülmektedir. Şehrin devamlı olarak asayiş problemi yaşamasının altında, politize olmasının yanında çok çeşitli kabilelerin ve farklı milletlerin meskûn olmasının rolü vardır.²⁵ Öyle ki otoriter yapısı ile bilinen Hz. Ömer, Kûfe'nin isyancı ruha sahip yapısından şikâyetçi olmuştur.²⁶

2. Muhtâr b. Ebu Ubeyd es-Sekafî'nin Kimliği

Hz. Ali'nin kendisine verdiği söylenen Keysân lakabı²⁷ sayesinde ileride Şia'nın Keysânîyye fırkası ile anılacak olan Muhtâr b. Ebî Ubeyd, Sakif kabilesindedir. Sakif kabilesi Kays kabilelerinin en güçlüsü olan Kuzeyli Hevâzin'dendir. Hz. Ömer döneminde İran'a yönelik vuku bulan Cisir savaşında ordu kumandanı Ebu Ubeyd b. Mes'ûd es-Sekafî'nin oğludur. Ebu Ubeyd Köprü savaşında şehit düştüğünden Muhtâr, Medâin valisi olan amcası Sa'd b. Mes'ûd'un himayesine verilmiştir.²⁸ Babil yakınlarında büyük bir çiftliği olan

¹⁴ Ahmed b. Yahya b. Cabir b. Davud el-Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân* (Beyrut: Mektebetu'l-Hilâl, 1988), 271; et-Taberî, *Tarih*, 4/49; Zeydân, *Tarih*, 662; M. Mahfuz Söylemez, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe* (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2001), 20.

¹⁵ Söylemez, *Kûfe*, 21.

¹⁶ Belâzûrî, *Futûh*, 272.

¹⁷ Söylemez, *Kûfe*, 95.

¹⁸ Söylemez, *Kûfe*, 159-160; Seyyid Haşim Resûlî Mehellâtî, *Tarih-i İslâm* (Tahran: Defter-i Neşr-i Ferheng-i İslâmî, 1377), 3/132; Şahrühî, "Nakş-ı İrânîyân", 67-68; İhsân Aryâdûs - Ahmet Hîkî, "Vakuniş-i Eşrâf ve 'E'râb-ı Kûfe Be Huzûr-ı İrânîyân Der Kıyam-ı Muhtâr" ("واكتش اشراف و اعراب كوفه به حضور ايراجيان در قيام مختار"), *Miškât* 129 (Kış, 1394), 109.

¹⁹ Söylemez, *Kûfe*, 176.

²⁰ Taberî, *Tarih*, 3/512; Şahrühî, "Nakş-ı İrânîyân", 67-68; Hammaş, "Mevâlî", 175-176.

²¹ Şahrühî, "Nakş-ı İrânîyân", 68.

²² Belâzûrî, *Ensâb*, 12/323, 336; İbn Abdi Rabbih, *İkd*, 3/338; Söylemez, *Kûfe*, 160; Demircan, *Mevâlî*, 55; Şahrühî, "Nakş İrânîyan", 68; Muntazar Esğar el-Kâim, *Nakş-i Kabâyil-i Yemenî Der Himayet Ez Ehl-i Beyt* (Kum: Bustan-ı Kitab, 1397), 324.

²³ Şahrühî, *Nakş-ı İrânîyân*, 68-69.

²⁴ Söylemez, *Kûfe*, 161.

²⁵ İrfan Aycan, "Emevî İktidarının Devamında Sakif Kabilesinin Rolü", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36/1-2 (1997), 121.

²⁶ Belâzûrî, *Futûh*, 278.

²⁷ Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zehab ve Meadinu'l-Cevher*, Farsçaya trc. Ebu'l-Kasım Pâyende (Tahran: 1396), 2/82; Mustafa Öz, "Keysânîyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV yayınları, 2002), 25/362.

²⁸ Taberî, *Tarih*, 4/654; Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. İbnu'l-Esîr eş-Şeybânî, *el-Kâmil Fi't-Târîh*, thk. Ömer Abdusselam Tedmürî (Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabi, 1997) 2/632; Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*,

Muhtâr, Arap kabile reislerinin sahip olduğu ayrıcalıklara sahipti. Ayrıca evlilik yolu ile geliştirdiği ilişkiler onun nüfuzunu artırmıştı. Örneğin Muhtâr, Emevîlerin Kûfe valisi Nu'man b. Beşîr el-Ensârî'nin kız kardeşi ile evlenmiş, kız kardeşini de Abdullah b. Ömer ile evlendirerek bu ilişkiler ağını pekiştirmişti.²⁹ Muhtâr'ın, amcası döneminde Medâin'de bazı idâri görevler üstlenmesi³⁰ ona idârî tecrübe kazandırmıştır. Amcasına, Muâviye ile savaş halinde olan Hz. Hasan'ı tutuklayıp düşmanlarına teslim etmek suretiyle çıkar elde etmeyi önermesi,³¹ onun mal, statü ve mevki peşinde olduğu izlenimini doğurmaktadır. Fakat Ziyâd'ın baskısına rağmen Hucr b. Adî aleyhinde şahitlik yapmaması,³² Hz. Hüseyin'e biat almak üzere Kûfe'de bulunan Müslim b. Akîl'e biat ederek³³ onu kendi evinde misafir etmesi³⁴ gibi tutumları, bu tür rivayetlere ihtiyatla yaklaşmamızı gerektirir. Müslim'in isyanı sırasında gözünden yaralanan Muhtâr yakalanarak hapse atılmıştır.³⁵ Kûfe valisinin elinden ablasının kocası olan Abdullah b. Ömer'in aracılığıyla serbest bırakılan Muhtâr,³⁶ hapisten çıktıktan sonra Mekke'deki Abdullah b. Zübeyr'in yanına gitmiştir.³⁷

3. Muhtâr es-Sekâfî'nin Yeni Bir Harekete Zemin Hazırlaması

Muhtâr, Abdullah b. Zübeyr'e biat etmiş³⁸ fakat elde etmeyi umduğu idârî görevlerin kendisine tevdi edilmemesi üzerine isyan planı devreye sokmak üzere Kûfe'ye gitmiştir.³⁹ Kûfeliler, Emevî halifesi Yezîd b. Muâviye'nin ölmesi (v. 64/683) üzerine şehirde ortaya çıkan otorite boşluğunu doldurmak için İbn Zübeyr'den destek istemiş, o da Abdullah b. Yezîd el-Ensârî'yi Kûfe'ye vali olarak atamıştır.⁴⁰ Onun, "Hz. Hüseyin'in intikamını alma" bahanesiyle Mekke'den Irak'a gelişi bu zamana rastlamaktadır.⁴¹

Belâzûrî'ye göre Muhtâr, Kûfe'ye dönmeden önce Muhammed b. Hanefiyye'nin⁴² yanına giderek: "Sizin intikamınızı almak ve adınıza başkaldırmak istiyorum. Bu konuda ne düşünüyorsunuz?" diye sorduğu, İbn Hanefiyye'nin sükûtu üzerine Muhtâr'ın bu sessizliği "onay" olarak aldığı belirtilmektedir. Ayrıca İbn Hanefiyye'nin, "Allah'ın yardımcı olarak kendilerine yettiğini, intikamlarının alınması için kanın akmasını istemediği" şeklinde yanıt verdiği kaydı vardır.⁴³ Bazı kaynaklar, İbn Hanefiyye ile Muhtâr arasındaki görüşmeye hiç değinmemiştir. Onlara göre, Hicaz yönetiminden umudunu kesen Muhtâr, Kûfe'ye giderek Hz. Hüseyin'in kanını talep etmiştir.⁴⁴ İbn Sa'd'a göre ise Muhtâr, Muhammed b. Hanefiyye'ye yanaşmaya çalışmıştır. Ancak İbn Hanefiyye ona güvenmediğinden, Abdullah b. Kâmil el-Hemdânî'yi onun refakatine vererek "Muhtâr'a karşı dikkatli olması gerektiği" hususunda ikaz etmiştir. Bunun yanı sıra Muhtâr, Kûfe'ye gitmeden Abdullah b. Zübeyr'in rızasını almıştır.⁴⁵ Bu yönüyle İbn Sa'd'ın anlatımları daha

Thk. Ali Şîrî (Beyrut: Daru İhyâit-Turasi'l-Arabi, 1989), 8/290; İsmail Yiğit, "Muhtâr es-Sekâfî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay, 2006), 31/54-55.

²⁹ Muhammed Abid el-Câbirî, *Arap Siyasal Aklı*, Trc. Vecdi Akyüz (İstanbul: Mana Yay, 2018), 314.

³⁰ Taberî, *Tarih*, 5/76; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/687.

³¹ Taberî, *Tarih*, 5/159; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/5; İbn Kesir, *el-Bidâye*, 8/249. (Şia'ya göre, Muhtâr'ın bu önerisi onun zekiliğinin bir göstergesidir. Muhtâr bu şekilde amcasının Hz. Hasan hakkındaki fikrini öğrenmek suretiyle amcasının muhtemel art niyeti durumunda Hz. Hasan'ı korumak istemiştir.)

³² Taberî, *Tarih*, 5/270; el-Belâzûrî, *Ensab*, 5/255.

³³ Taberî, *Tarih*, 5/570.

³⁴ Ebu Hanife Ahmed b. Davud ed-Dineverî, *el-Ahabâru't-Tivâl*, thk. Abdulmün'im Amir (Kahire: Daru İhyâi'l-Kutubu'l-Arabî, 960), 231; Ebu Muhammed Ahmed b. Ali b. A'asem el-Kufî, *el-Futûh*, Farçaya trc. Muhammed b. Ahmed el-Herevî (Tahran: İntişarât-ı İlmî ve Ferhengî, 1392) 2/843; et-Taberî, *Tarih*, 5/355; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/34; İbn Kesir, *el-Bidâye*, 8/152; Julius Wellhausen, *İslâmîyetin İlk Devirlerinde Dini Siyasî Muhalefet Partileri*, trc. Fikret İşıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1996), 121.

³⁵ Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, *el-Mearif*, Thk. Servet Ukkâse (Kahire: el-Hey'etu'l-Mısıriyyetu'l-Amme li'l-Kitab, 1992), 586; Ahmed b. İshâk el-Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, Farçaya Trc. Muhammed İbrahim Ayetî (Tahran: İntişarât-ı İlmî ve Ferhengî, 1395), 2/201; et-Taberî, *Tarih*, 5/381; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/147, 267.

³⁶ Ya'kûbî, *Tarih*, 2/201; et-Taberî, *Tarih*, 5/570-571; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/257; Hasan Onat, *Emevîler Devri Şii Hareketi ve Günümüz Şiiligi* (İstanbul: Endülüs Yay., 2017), 91; Yiğit, "Muhtâr", 31/54-55.

³⁷ Ya'kûbî, *Tarih*, 2/201; et-Taberî, *Tarih*, 5/572; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/257; Onat, *Şii Hareketi*, 91.

³⁸ Taberî, *Tarih*, 5/572; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/258.

³⁹ Ya'kûbî, *Tarih*, 2/201; Wellhausen, *Muhalefet Partileri*, 122.

⁴⁰ Belâzûrî, *Ensab*, 6/367; et-Taberî, *Tarih*, 5/558, 560; Onat, *Şii Hareketi*, 79.

⁴¹ Belâzûrî, *Ensab*, 6/367; et-Taberî, *Tarih*, 5/560; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/252; Onat, *Şii Hareketi*, 79.

⁴² Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ali b. Ebî Tâlib el-Hâşimî el-Kureşî (ö. 81/700). Hz. Ali'nin Havle bint Ca'fer el-Hanefiyye isimli anımından doğan oğlu. Bkz Mustafa ÖZ, "Muhammed b. Hanefiyye" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/534-536.

⁴³ Belâzûrî, *Ensab*, 6/380.

⁴⁴ Bkz. Ya'kûbî, *Tarih*, 2/201; ed-Dineverî, *Ahbâr*, 288; et-Taberî, *Tarih*, 5/572-578; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/256-258.

⁴⁵ İbn Sa'd; Muhammed b. Sa'd el-Basrî, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ* (Beyrut: Daru Sadir, ts.) 5/98; İbn Abdîrabbih, *İkd*, 5/142.

gerçekçi görünmektedir. Mes'ûdî'nin kaydına göre ise; Muhtâr'ın "Kûfe'deki Hz. Ali taraftarlarının desteği ile Emevîleri hizaya getirmeyi" önermesi üzerine İbn Zübeyr Muhtâr'ı bu işle görevlendirmiştir.⁴⁶ Ancak Kûfe'yi ele geçiren Muhtâr'ın devlet gelirlerini keyfi harcaması üzerine İbn Zübeyr ile arası bozulmuştur. Muhtâr, Ali b. Hüseyin'e⁴⁷ bey'at etmek istemiş ancak o kabul etmeyince mektup ile Muhammed b. Hanefiyye'ye biat etmek istemiştir. Seccâd, Muhtâr'ın gerçek niyetinin, Hz. Ali ailesinin intikamını almak olmadığını, intikam işini siyasî güç devşirmek için kullanmak istediğini bir uyarı mektubu ile İbn Hanefiyye'ye bildirmiştir. İbn Hanefiyye durumu Abdullah b. Abbas'a açınca İbn Abbas "İbn Zübeyr'in henüz kendilerine karşı tavrının muğlak olduğundan hareketle şimdilik Muhtâr'a karşı renk vermemesini salık vermiştir.⁴⁸ Muhtâr, Yezîd b. Muâviye'nin ölümünden dört-beş ay sonra Kûfe'ye gitmiştir.⁴⁹ O, "Vasi'nin oğlu Mehdi tarafından emir tayin edildiğini, ailesinin intikamını almak, dinsizlerle savaşmak ve güçsüzleri korumak üzere görevlendirildiğini"⁵⁰ belirterek halkı kendi etrafında toplanmaya davet etmiştir.

Muhtâr, Tevvâbûn hareketi filizlenmeye başladığı esnada Kûfe'ye gelmiştir.⁵¹ Tevvâbûn hareketiyle aynı hedef kitleyi -Hz. Ali taraftarlarını- yanına çekmek isteyen Muhtâr ile Hz. Ali'nin Kûfe'deki taraftarlarının liderliğini yapan Sahabeden Süleyman b. Surad el-Huzâî (v. 65/685) arasında liderlik savaşı başlamıştır. Kûfelilere "yaşlı bir adam olan Süleyman'ın savaştan anlamadığını, onun, taraftarlarını ölüme sürükleyeceğini" söyleyen Muhtâr,⁵² söylemleriyle Tevvâbûn hareketinin elini zayıflatmıştır. Muhtâr rasyonel bir politika izleyerek Tevvâbûn'un Emevîlerce imha edilmesinin önüne geçmek istemiştir. Çünkü Tevvâbûn hareketine gönül veren insanların ortadan kaldırılması Muhtâr'ı gerekli insan kaynağından mahrum bırakacaktı. Muhtâr'ın zemin kaybetmesi, hedeflerine ulaşmasını zorlaştıracaktı. Elimizdeki veriler ışığında bu durumu analiz ettiğimizde Kûfe'deki Hz. Ali taraftarlarının ikiye bölündüğünü, aynı zamanda Sahabî olan Süleyman b. Surad'ın Muhtâr b. Ebu Ubeyd es-Sekâfî ile karşı karşıya geldiğini görmekteyiz.⁵³ Muhtâr'ın Tevvâbûn'a destek vermemesinin gerekçesi onların siyâsî-askerî stratejilerini benimsememesi olabileceği gibi, onun özel ajandaya sahip olması da bunda rol oynamış olabilir. Çünkü onun, Hz. Ali taraftarlarıyla hareket etmeyerek muhalefette kalması liderlik ve güç peşinde olduğu izlenimini vermektedir. Aksi takdirde onun Tevvâbûn liderleriyle hareket etmesi beklenirdi.

Muhtâr'ın bu girişiminde ona en büyük desteği Yemenli Hemdân kabilesi ile Kûfe'deki mevâlî vermiştir.⁵⁴ Onun politikaları, kabile eşrâfının kurduğu sosyo-ekonomik düzen için büyük bir tehdit teşkil ettiğinden, Kûfeli eşrâf, Muhtâr'ı kendileri için Tevvâbûn'dan daha büyük bir tehlike olarak görmüşlerdir.⁵⁵ Bu nedenle Kûfe valisi Abdullah b. Yezîd, eşrâfın kışkırtmasıyla Muhtâr'ı hapsedmiştir.⁵⁶ Tevvâbûn bakiyesinin Kûfe'ye dönüşü sırasında hapiste olan Muhtâr,⁵⁷ mahpus hayatını fırsata çevirerek taraftar kitlesini genişletmeye çalışmıştır. Hapiste önde gelen Hz. Ali taraftarlarıyla yazışarak Kendisini "zalimlerden intikam alan kişi ve onların kâtil" olarak gösterip onları "Allah'ın kitabı ve Peygamber'in sünnetine" çağırmıştır. Muhtâr, kendisine en büyük hedef olarak seçtiği "Ehl-i Beyt'in intikamını almak ve mazlumları himâye etme" girişiminde Hz. Ali taraftarlarının kendisine yardım etmesini talep etmiştir.⁵⁸

Muhtâr, Abdullah b. Ömer'in girişimleriyle tekrar haptisten kurtulmuştur.⁵⁹ Onun isyan etmeyeceğine dair güvence verenler genellikle Kahtânî kabilelerdendir.⁶⁰ Bu esnada, İbn Hanefiyye'nin Muhtâr'ı kendi

⁴⁶ Mes'ûdî, *Murûc*, 2/78.

⁴⁷ Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyin b. Alî b. Ebî Tâlib (ö. 94/712) İsnâaşeriyye'nin dördüncü ve İsmâiliyye'nin üçüncü imamı kabul edilir.

⁴⁸ Mes'ûdî, *Murûc*, 2/78-79.

⁴⁹ Taberî, *Tarih*, 5/577; Wellhausen, *Muhalefet Partilerileri*, 123.

⁵⁰ Belâzûrî, *Ensâb*, 5/380; Ya'kûbî, *Tarih*, 2/201; et-Taberî, *Tarih*, 5/580; ed-Dineverî, *Ahbâr*, 288.

⁵¹ Taberî, *Tarih*, 5/560; el-Belâzûrî, *Ensâb*, 6/366; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/252; Onat, *Şii Hareketi*, 79.

⁵² Belâzûrî, *Ensâb*, 6/366; Krş. Mes'ûdî, *Murûc*, 2/97-99; İbnul-Esîr, *el-Kâmil*, 3/259.

⁵³ İbn Kesir, *el-Bidaye*, 8/248; Onat, *Şii Hareketi*, 93.

⁵⁴ Dineverî, *Ahbâr*, 288.

⁵⁵ Taberî, *Tarih*, 5/580; İbn Kesir, *el-Bidaye*, 8/250.

⁵⁶ Taberî, *Tarih*, 5/580; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/359.

⁵⁷ Taberî, *Tarih*, 5/605; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/269.

⁵⁸ Taberî, *Tarih*, 6/7-8; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/290; M. Gomery Watt, "Emevîler Devrinde Şiilik", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (1998), 35-48.

⁵⁹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/259.

⁶⁰ Belâzûrî, *Ensâb*, 6/380.

ailesi adına yetkilendirdiği noktada şüphesi olan Hz. Ali taraftarlarının gerçeği öğrenmek üzere Hicaz'a gittiklerini görmekteyiz. Heyet listesine bakıldığında çoğunluğun Kahtânî kabilelerde olduğu görülecektir. Heyet, Muhtâr'ın başlattığı hareket hakkında İbn Hanefiyye'yi bilgilendirdikten sonra gelişmelerin onun bilgisi dâhilinde olup olmadığını sorunca O, "...Allah'ın dilediği kulları vasıtasıyla düşmanlarımızdan intikamımızı alacağını umuyorum" demiştir.⁶¹ Başka bir kaynak onun: "birinin intikamımızı almasından daha sevimli bir şey olamaz..."⁶² şeklinde cevaplandığını belirtmektedir. Heyetin, "Muhammed'in Muhtâr'a itaat etmelerini ve ona yardım etmelerini istediği" şeklinde beyanatı üzerine Kûfe'deki Ali taraftarlarının kafasındaki şüpheler dağıldığından Hz. Ali taraftarları Muhtâr'ın çevresinde kenetlenmiştir.⁶³ Emevî nefreti Muhammed b. Hanefiyye'yi böyle bir tutum izlemesine sevk etmiş olmalıdır. O, Emevîlerden intikam almada Muhtâr'ı bir araç olarak kullanmak istemiş olabilir. Ancak Kûfe eşrâfına ve Muhtâr'a tam güvenmeyen Muhammed, risk almamak adına müphem sözler kullanmıştır. Onun "bekle gör" tarzındaki tutumu davranışlarına da yansımıştır. Zira ne Kûfe'ye gitmiş ne de onlarla ilişkisini tamamen kesmiştir. İbn Hanefiyye'nin muğlak cevabını Demircan "ortada bir cevap"⁶⁴; Wellhausen ise "kaçamak bir cevap" olarak tanımlamıştır.⁶⁵

İsyanın önündeki engelleri kaldırmak ve isyan için uygun bir ortam oluşturmak isteyen Muhtâr'ın girişimleri, İbn Zübeyr'in valisini değiştirmesine sevk etmiştir. Eski valinin mücadelede yersiz kaldığını düşünen İbn Zübeyr, Abdullah b. Mutî' b. Esved'i Kûfe'nin yeni valisi olarak atadı.⁶⁶ Yeni valinin menfi tutumu neticesinde Hz. Ali taraftarları Muhtâr'a daha fazla sahip çımaya başladılar. İbrahim b. Malik el-Eşter haricindeki Ali taraftarlarının bütün simaları Muhtâr'ın tarafına geçmişti. Muhtâr'ın "ezilmişleri koruma" hedefinin mevâlîyi kendi tarafına çekmeye matuf olduğunu düşünüyoruz. Mevâlînin birinci sınıf vatandaşlar olarak Muhtâr tarafında yer alması, Arap aristokratların alışageldiği sosyo-ekonomik düzeni temelden sarsıyordu. Bu nedenle Kûfeli eşrâf, kötü sondan kurtulmak için, Valiyi Muhtâr'a karşı teyakkuzda olmaya zorlamışlardır. Kabile aristokrasisinin Vali ile iş birliği yaparak Muhtâr'a karşı koyma ihtimalinin güçlenmesi üzerine Muhtâr, en-Neha' kabilesinin reisi İbrahim b. el-Eşter'in kapısını çalmıştır.⁶⁷

İbrahim b. Malik'i yanına çekmek isteyen Muhtâr, ona, İbn Hanefiyye'den geldiğini iddia ettiği bir mektup sunarak onun güçlü nüfuzundan istifade etmek istemiştir. Muhâr'ın, İbn Hanefiyye'nin güvenilir bir adamı olduğu yazılan mektupta, İbrahim b. Malik el-Eşter'den ona kabilesiyle birlikte destek vermesi isteniyordu. Tarihi kayıtlardan İbrahim'in mektubun mevsûkiyeti hakkında şüphe ettiği ancak Hz. Ali taraftarlarının mektubun İbn Hanefiyye'den olduğuna dair tanıklık etmesi üzerine onun Muhtâr'a biat ettiği anlaşılmaktadır.⁶⁸

4. Muhtâr es-Sekafi Hareketinin Silahlı Çatışmaya Dönüşmesi

İbrahim'in desteğiyle nüfuzu iyice artan Muhtâr'ın ayaklanmasından korkan Abdullah b. Mutî, her kabileden kendi mahallesini muhafaza ederek mensuplarını isyana katılmaktan men etmesini istemiştir.⁶⁹ Talimat iletilen eşrâfın çoğunlukla Kahtânîlerden olması ve güvenlik nedeniyle daha çok onlara ait mahallelerin kapatılması, Muhtârın taraftarlarının çoğunlukla Kahtânî kabilelerden oluştuğunu göstermektedir. Güvenlik birimleri isyanın önüne geçmek amacıyla İbrahim el-Eşter'i tutuklamak isteyince İbrahim, şehrin emniyet müdürü İyâs b. Mudarib'i öldürmek zorunda kalmıştı. Bu nedenle isyan, hicrî 66/686 yılının 12 Rebiu'l-Evvel ayında -planlanandan iki gün önce- başlamıştır.⁷⁰

⁶¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/ 99; Belâzûrî, *Ensâb*, 6/381; Taberî, *Tarih*, 6/13-12; İbnul-Esîr, *el-Kâmil*, 3/292; Wellhausen, *Muhalefet Partileri*, 125.

⁶² Ya'kûbî, *Tarih*, 2/201

⁶³ Ya'kûbî, *Tarih*, 2/201; İbnul-Esîr, *el-Kâmil*, 3/292.

⁶⁴ Demircan, "Ehl-i Beyt," 108.

⁶⁵ Wellhausen, *Muhalefet Partileri*, 125.

⁶⁶ Belâzûrî, *Ensâb*, 6/380.

⁶⁷ Belâzûrî, *Ensâb*, 6/381; Taberî, *Tarih*, 6/15.

⁶⁸ Krş. et-Taberî, 4/495; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/99; ed-Dineverî, *Ahbâr*, 290; İbnul-Esîr, *el-Kâmil*, 3/294; Wellhausen, *Muhalefet Partileri*, 126; Onat, *Şii Hareketi*, 91.

⁶⁹ Taberî, *Tarih*, 6/18-19; İbnul-Esîr, *el-Kâmil*, 3/294.

⁷⁰ Taberî, *Tarih*, 6/19; İbnul-Esîr, *el-Kâmil*, 3/295; Onat, *Şii Hareketi*, 97.

Sonraki gün, “Ey Hüseyin’in intikamcıları” çağrısı üzerine 10 bin kişi toplanmıştı.⁷¹ Hz. Ali taraftarının çoğu Hemdân, Mezhiç kabileleri ile İranlı Mevâlîye mensuptu. Kûfe, çoğunluğunu oluşturan Yemenli Ali taraftarları ve mevâlîden müteşekkil sosyal yapısı itibariyle bu tür sloganlara hazır idi. Üç günlük şehir çatışmaları şeklinde cereyan eden savaşta Zübeyrî taraftarlarının daha çok Adnânî kabilelere, Muhtâr taraftarlarının ise Kahtânî kabilelere mensup olduğu görülmektedir.⁷²

Bu süreçte Abdullah b. Mutî'e en büyük destek Adnânîlerden Temîm, Dabî ile Kahtânîlerden Zübeyd kabilesinden gelmiştir. Kahtânîlere mensup Hemdân ve Mezhiç kabileleri ise Muhtâr'ın en büyük destekçileriydi. Özellikle Dâru'l-İmâre, Hemdân'ın çabaları neticesinde ele geçirilebilmiştir.⁷³ el-Mes'udî de Hemdân'ın bütünüyle Emevîlerin karşısında konumlandığını belirterek onun muhalif kimliğine atıfta bulunmaktadır.⁷⁴ Güneyli ez-Zübeyd kabilesi ile Kuzeyli ed-Dabî kabilesinin İbn Zübeyr'in yanında saf tutarak Muhtâr'a karşı koymalarının temelinde Cemel ve Kerbelâ olayları yatmaktadır. Çünkü ez-Zübeyd kabilesi Hz. Hüseyin'i sudan mahrum bırakırken,⁷⁵ ed-Dabî kabilesi Cemel savaşında birçok mensubunu kaybetmenin saikiyle Kerbelâ olayında Hz. Hüseyin'e karşı en menfi tutumu takınmıştı. Her iki kabile, Muhtâr'ın zafer kazanması durumunda kendilerinin hedef tahtasına oturtulacağını bildiğinden bütün güçleriyle onunla mücadele etmişti. Nitekim kısa süre sonra Dabi kabilesinin eşrâfından Munzir b. Hassan ed-Dabî ve oğlunun öldürülmesi,⁷⁶ onların korkularında haklı olduğunu gösterir.

Kûfe mescidinde halka hitap eden Muhtâr, onlardan “Allah'ın kitabı, Peygamber'in sünneti, Ehl-i beytin kanını talep, sapıklarla savaş ve zayıfları korumak... üzere” biat aldı. Muhtâr'a göre bu biat, Hz. Ali döneminden beri alınan “en sahih biat” idi.⁷⁷ Kûfe devlet hazinesinde bulunan mal ve paraları taraftarlarına dağıtan Muhtâr, kabile liderlerine ihsan ve ikramda bulunarak onların gönlünü almaya çalıştı.⁷⁸ Hemdân kabilesinin liderini verim ve gelir düzeyi yüksek olan Musul'a vali yaparak Hemdân'ı taltif etti.⁷⁹ Irak'ta Kûfe merkezli bir yönetim teşkilatını kuran Muhtârın idârî, askerî ve adlî kadrolarının görev dağılımına bakıldığında, Yemenli kabilelerin Adnânîlerden çok daha fazla görev üstlendikleri görülmektedir.⁸⁰ Bunun nedeni Yemenlilerin Muhtâr'a daha fazla destek vermesiyle açıklanabilir. Ayrıca Muhtâr, mevâlîden Ebu Amre Keysan'ı Kûfe şurtasının başına atadı.⁸¹ Ancak onun, kendisine destek çıkan mevâlîyi ödüllendirmesi ve onları Araplarla eşit statüde tutmasının şehir eşrâfını tedirgin ettiği⁸² görülmektedir.

el-Cezîre bölgesini Muhtâr'dan geri almak isteyen Emevîler, Ubeydullah b. Ziyâd'ı kaybedilen toprakları geri almakla görevlendirdiler. Ubeydullah Tevvâb'ın ordusunu bozguna uğrattıktan sonra Musul'a yönelmesi⁸³ üzerine Suriye ordusu karşısında direnemeyen Abdurrahman b. Said el-Hemdânî Tikrit'e çekilmek zorunda kalmıştı. Şamlıları Kûfe'ye yaklaşmadan durdurmak isteyen Muhtâr, Yezîd b. Enes el-Esedî komutasında 3 bin kişilik atlı bir orduyu yardıma gönderdi.⁸⁴ Destek kuvvetlerinin atlı olması onların Araplardan müteşekkil olduğunu gösterir.⁸⁵ İki ordu arasında meydana gelen savaşta Suriyeliler yenildi.⁸⁶ Iraklıların komutanı Yezîd'in hastalanıp vefat etmesi üzerine İbrahim b. Malik el-Eşter ordu

⁷¹ Dineverî, *Ahbâr*, 292. (Taberî sadece 3.800 kişinin toplandığını belirtir ki Dineverî'nin verdiği rakam daha gerçekçidir. Bkz. Taberî, *Tarih*, 6/23; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/297.)

⁷² Taberî, *Tarih*, 6/21-32; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/297-300.

⁷³ Belâzûrî, *Ensâb*, 6/395; Dineverî, *Ahbâr*, 291.

⁷⁴ Mes'udî, *Murûc*, 2/89.

⁷⁵ Dineverî, *Ahbâr*, 255; Belâzûrî, *Ensâb*, 3/181; Taberî, *Tarih*, 5/412; İbn A'sem, *Futûh*, 2/893.

⁷⁶ Taberî, *Tarih*, 6/62.

⁷⁷ Belâzûrî, *Ensâb*, 6/394; Taberî, *Tarih*, 6/632.

⁷⁸ Belâzûrî, *Ensâb*, 6/394; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/301.

⁷⁹ Ya'kûbî, *Tarih*, 2/202; Belâzûrî, *Ensâb*, 6/394.

⁸⁰ Dineverî, *Ahbâr*, 292; Belâzûrî, *Ensâb*, 6/394; Taberî, *Tarih*, 4/510.

⁸¹ Demircan, *Mevâlî*, 118.

⁸² Taberî, *Tarih*, 6/33; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/301.

⁸³ Belâzûrî, *Ensâb*, 6/397; Ya'kûbî, *Tarih*, 2/202;

⁸⁴ Ya'kûbî, *Tarih*, 2/202; Dineverî, *Ahbâr*, 293. Taberî, *Tarih*, 6/39; Abdurrahman b. Muhammed bn Haldun, *Târîhu İbn Haldûn*, Thk. Halil Şahade (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1988), 3/32.

⁸⁵ Wellhausen, *Muhalefet Partileri*, 139.

⁸⁶ Belâzûrî, *Ensâb*, 6/397; Taberî, *Tarih*, 6/40, 42; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/303-304. (Küfelilerin ordusu çoğunlukla mevâlîden oluştuğu için Şamlılar birbirini cesaretlendirmek babında: “karşınızdaki köleler var, böyle bir yenilgiyi nasıl kabullenirsiniz?” demişlerdir.

komutanlığına getirildi. İbrahim'in ordusunun çoğunlukla İranlı mevâlîden oluşması,⁸⁷ mevâlînin Muhtâr hareketi içindeki gücünün arttığını gösterir. Kûfeli kabile reislerinin Muhtâr'ı bir darbeyle indirmeye kalkışması üzerine İbrahim, acil bir şekilde Kûfe'ye geri çağırılmıştır.⁸⁸

5. Muhtâr es-Sekaffî'nin, Arap Kabileleri ve İranlı Mevâlî Arasında Tercih Yapmaya Zorlanması

Muhtâr'ın kendisine en büyük desteği veren mevâlîye karşı sergilediği söz ve davranışlar ve onlara sosyo-ekonomik açıdan güzel bir gelecek vaad etmesi; Hz. Hüseyin'in katlinde açık veya zımnî rolü olan kabile reislerini ciddi derecede rahatsız etmişti. Irak/Sevâd gelirlerinin İranlılarla paylaşılması ipleri koparmış ve eşrâfın şiddetli itirazı ile sonuçlanmıştır.⁸⁹ Temîm'in reisi Şebes b. Rib'î et-Temîmî, bu durumun doğuracağı menfi sonuçları kabileler adına Muhtâr'a iletmesine rağmen Muhtâr, "mevâlînin Müslüman olduğunu, kendisinin samimi destekçisi olduğunu..." beyan ederek⁹⁰ bu itirazı geçiştirmiştir. Aslında Muhtâr'ın ilk başlarda Hz. Hüseyin'in katillerini öldürmek gibi bir niyetinin olmadığı aşikârdır. Zira Emevî ve Zübeyrîlere karşı vereceği mücadelede onların desteğine ihtiyacı vardı. Kabile liderlerinin darbe teşebbüsüne kadar "Hz. Hüseyin'in itikamı"nın sadece söylem düzeyinde kaldığı görülüyor ki Muhtâr'ın ilk başlarda Hz. Hüseyin'in katillerinden intikam almaması mevâlîyi rahatsız bile etmiştir.⁹¹

Dikkat edilirse Kûfe liderlerinin, Muhtâr'ın yönetim şekline ve hükümet programına yönelik bir eleştirisi yoktur. Muhtâr'a yöneltilen en büyük eleştiri, "köleleri olan İranlıları onlara karşı kışkırtması" olmuştur. Şebes b. Rib'î'nin mevâlînin köle olduğunu defaatle vurgulaması⁹² Arapların üstenci bakışı hakkında fikir vermektedir. Bu nedenle İranlı mevâlînin güçlü bir aktör olarak sahneye çıkması kabile reislerini rahatsız ediyordu. İranlı düşmanlığını körükleyerek mevâlînin önünü kesmek isteyen Şebes bir defasında: "Sizler Deylemlilerin saldırılarına maruz kalırken hâla namazda uzun sureyi oku diyorsunuz"⁹³ diyerek arkadaşlarını ikaz etmiştir. Kabile reisleri adına Muhtâr'ın mevâlî politikasından duyduğu rahatsızlığı ifade eden ve ileride Mus'ab'a aynı şikâyetleri ileticek olan kişi yine Şebes'tir. Kûfeli kabile reislerinin Muhtâr'a karşı durmalarının en büyük nedeni, onun İranlılara iyi davranması, onlara ve çocuklarına maaş bağlamasıdır.⁹⁴ Bu yönüyle Arap düşmanlığının Muhtâr'dan çok mevâlîye dönük olduğu söylenebilir. Çünkü mevâlînin elden çıkması kurulu sosyal düzene büyük darbe indirecekti. Kûfelilerin Muhtâr'dan nefret etmesinin nedeni, onun Kerbelâ intikamını almak istemesi değil, İranlılardan yararlanması idi. Dolayısıyla Kûfeli liderlerin Muhtâr'a savaş açmasını aslında onların siyasî, sosyal ve ekonomik kazanımlarını korumak için İranlılara savaş açmak olarak değerlendirmek gerekir.

Arapların nefretini gören Muhtâr ile mevâlî, kaderlerini birbirine bağlamıştır. Muhtâr, mevâlîye: "Araplar sırf sizleri birinci sınıf vatandaş olarak gördüğüm ve size değer verdiğim için bana karşı cephe aldılar. Sizler hür ve onurlu insanlarsınız"⁹⁵ diyerek safları sıklaştırmıştır. Mevâlî de sosyo-ekonomik açıdan eski kötü günlerine dönmek için Muhtâr'ı var gücüyle desteklemiştir. Öyle görünüyor ki Muhtâr'ın İranlılara sahip çıkması stratejik değil taktikeldir. Çünkü o, kabile reislerinin kendisinin yanına temsilci olarak gönderdiği Şebes b. Rib'î'ye: "Eğer Araplar Emevî ve Zübeyrîlere karşı beni destekleyeceklerse ben mevâlîyi terk ederim" demiştir. Ancak nüfuzlu kabilelerin bu konuda çekingen davranması bir anlamda onu mevâlîye mecbur etmiştir.⁹⁶

Muhtâr'ın, Zübeyrî ve Emevî düşmanlarına karşı mücadeleyi kazanmak için Araplarla İranlıları ortak bir noktada buluşturmak istediği anlaşılmaktadır. Kabile reislerini ikna edemeyince mecburen tavrını

⁸⁷ Belâzûrî, *Ensâb*, 6/397; Dineverî, *Ahbâr*, 295; Taberî, *Tarih*, 6/43; İbnu'l-Esîr, *Kâmil*, 3/303-304. (ed-Dineverî el-Eşter ordusunun 20.000, et-Taberî ve İbnu'l-Esîr ise 7.000 kişiden oluştuğunu belirtirler.)

⁸⁸ Belâzûrî, *Ensâb*, 6/397; Taberî, *Tarih*, 6/46.

⁸⁹ Dineverî, *Ahbâr*, 299; Demircan, *Mevâlî*, 104.

⁹⁰ Taberî, *Tarih*, 6/43-44; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/305.

⁹¹ Welhasusen, *Muhalefet Partileri*, 131.

⁹² Taberî, *Tarih*, 6/25.

⁹³ Taberî, *Tarih*, 6/44.

⁹⁴ Fatıma Mu'temed Lengrûdî - Muhammed Rıza Bârânî, "Tahlil-i Camia-Şinahtî-yi Muhtâr Sekaffî" (تحليل جامعه‌شناختی جنبش مختار ثقفی), *Pejuhišnâme-i Tarih-i İslâm*, 9/33 (1398), 67-68.

⁹⁵ Dineverî, *Ahbâr*, 300.

⁹⁶ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/304-30; Demircan, *Mevâlî*, 120.

İranlılardan yana koymuştur. Araplar Muhtâr hareketini sadece Emevîler'e karşı değil Araplara karşı bir hareket olarak görüyordu.⁹⁷ İranlılar, Muhtâr'a "kendilerini zülüm ve kölelik zincirlerinden kurtaracak biri" gözüyle; Kabile reisleri ise ona, "Arapların İranlılar üzerindeki tasarruf haklarını gasp eden kişi" olarak bakıyordu.⁹⁸ Aslında Muhtâr İranlılara İslâm'ın her Müslüman'a tanıdığı eşit statü ve vatandaşlık haklarını vermekten başka bir iyilik yapmamıştı. Ancak Arapçılığın revaçta olduğu bir toplumda bunu yapmak son derece zor idi. Muhtâr hareketi aynı zamanda o günün Kûfesinde İranlıların kendilerini siyasî-sosyal arenada bir güç olarak ortaya koymalarına fırsat tanıyarak⁹⁹ bir imkânsız başarıydı.

Muhtâr'ın mevâlîyi kendi hareketinin ana aktörü haline getirmesinin nedeni ile ilgili Belâzûrî'de ilginç bir kayıt vardır: Kûfe pazarında Muhtâr ile gezen Muğire b. Şu'be "Büyük bir güç elde etmek isteyen birisinin itaatkâr İranlıları yanına alması ve Muhammed ailesinin kanını talep iddiası ile ortaya çıkması durumunda" hedefine varacağını belirtmiştir.¹⁰⁰ "Muhammed ailesinin kanını talep" kısmının sonradan oluşan hikâyeye göre rivayete eklendiği açık ise de, Muğire İranlıların itaatkâr yapısına atıfta bulunmuş olmalıdır. Sâsânî devletinin başkenti Medâin'de uzun süre ikamet eden Muhtâr'ın da İranlıların disiplinli ve itaatkâr yapısını iyi tahlil ettiği ve hareketini buna göre kurguladığı anlaşılmaktadır.

6. Kûfeli Kabile Reislerinin Muhtâr'a Darbe Teşebbüsünde Bulunması

el-Cezîre bölgesinde Suriyelilerle savaş durumunda olan İbrahim b. el-Eşter'in yokluğundan istifade eden Kûfeli kabile eşrâfî, Muhtâr'a karşı bir darbe teşebbüsünde bulunmuştur. Onlar, Muhtâr'ı idâre binasında kuşatma altına alarak öldürmek istemişti. Abdurrahman b. Said el-Hemdânî ile Muhammed b. Umeyr et-Temîmî Muhtâr yönetiminde valilik yapmalarına rağmen bu komploya destek vermişlerdi. Darbe tertibinde yer alan liderlerin listesine bakıldığında Adnânî ve Kahtânî kabilelerin neredeyse eşit derecede rol aldıkları görülecektir.¹⁰¹ Eşrâfîn girişimini boşa çıkarmak isteyen Muhtâr derhal savaş alanında bulunan İbrahim'den yardım istemiştir.

İbrahim'in, Muhtâr'ın yardım çağrısına olumlu cevap vererek Kûfe'ye dönüşüyle birlikte, muhasara altındaki Muhtâr rahatlamıştır. Yemenli kabileleri birbirine kırdırtmak istemeyen İbrahim, ordusunu ikiye ayırarak Yemenli kabileleri Mudar'a karşı konumlandırırken, Muhtâr'ı da Yemenli muhalif kabilelerin karşısına çıkartmıştır. Muhtâr'ın taraftarlarıyla Kûfeli eşrâfîn destekçileri arasında çıkan savaşta Kahtânî kabilelere mensup olan Mezhic, Hemdân, Has'am, Kinde, Becile, Ezd, ve Nizârî kabile gruplarına mensup olan Rebia, Temîm ve Kays kabilelerinin darbe teşebbüsü ortadan kaldırılmıştır.¹⁰² Çatışmalar sırasında Abdurrahman önderliğinde Muhtâr'a karşı mücadele eden Hemdân kabilesi büyük bir zayıyat vermiştir.¹⁰³ İsyân boyunca dikkatimizi çeken önemli hususlardan biri kabile veya kişilerin sık sık taraf değiştirmesidir. Örneğin, başlangıçta Muhtâr'ın safında yer alan Tevvâbûn'un önderlerinden Rufâe b. Şeddâd el-Becelî, Muhtâr'ın samimiyetini sorgulayarak onun muhaliflerine katıldığı görülmektedir. Darbe teşebbüsü sırasında bazı kabile eşrâfînın Hz. Osman'ın kanını talep ettiklerine dair slogan atmaları üzerine tekrar Muhtâr'ın tarafına geçmiştir.¹⁰⁴ Yine Musul'u Emevîlere karşı savunamayan Hemdân'ın reisi Muhtâr'ı terk etmiştir. Adnânî ve Kahtânî kabile liderlerinin Muhtâr'a karşı giriştiği darbe teşebbüsü, Kahtânî kabilelere mensup Mezhic'in lideri İbrahim ve İranlı mevâlfînin karşı duruşu sayesinde bastırılmıştır.¹⁰⁵

⁹⁷ Abdu'l-Hüseyn Zerrinkûb, *Du Karn-ı sukût* (Tahran: Emir Kebir, 1336), 357-358.

⁹⁸ İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, 3/305-310.

⁹⁹ İhsan Aryâdüst, - İlâhe Hosrevî, "Berresiy-i Vaziyet-i Sukunet-i İraniyan-ı Irak Be Vije Şehr-i Kûfe Ez Sukut-ı Sâsânîyan Ta Kıyam-ı Muhtâr Sekâfî", (بررسی وضعیت سکونت ایرانیان عراق به ویژه شهر کوفه از سقوط ساسانیان تا قیام مختار ثقفی) *Evvelin Humayiş-i Milli-yi Ulum-i İnsanî-yi İslâmi* (1394), 10-11.

¹⁰⁰ Belâzûrî, *Ensâb*, 6/387.

¹⁰¹ Krş. el-Belâzûrî, *Ensâb*, 6/397-398; ed-Dineverî, *Ahbâr*, 299; et-Taberî, *Tarih*, 6/44-45.

¹⁰² Dineverî, *Ahbâr*, 299-300.

¹⁰³ Belâzûrî, *Ensâb*, 6/398; et-Taberî, *Tarih*, 6/51, 56; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/313.

¹⁰⁴ Taberî, *Tarih*, 4/50; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/308.

¹⁰⁵ Dineverî'de farklı bir anlatım vardır. İbnu'l-Eşter'in Muhtâr'ın imdadına geldiğine değinmeyen ed-Dineverî, Darbe teşebbüsünün mevâlî ve Hemdân kabilesinin desteği ile sonuçsuz bırakıldı. Bkz. ed-Dineverî, *Ahbâr*, 299-300.

7. Muhtâr es-Sekafî'nin Hz. Hüseyin Katillerine Yönelik Girişimi

Başarısız darbe girişiminden sonra Muhtâr, Hz. Hüseyin'in öldürülmesinde rolü olanların cezalandırılmasını emretmiştir. Bunun üzerine kabile eşrâfından Şebes b. Rib'î et-Temîmî, Sinan b. Enes en-Neha'î¹⁰⁶ ve Muhammed b. Eş'as el-Kindî Basra'da bulunan Mus'ab b. Zübeyr'e iltica ettiler.¹⁰⁷ Ancak "Irak fatihi Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın oğlu Ömer ile oğlu Hafs b. Ömer ve Amr b. Haccac ez-Zubeydî,¹⁰⁸ Malik b. Beşir el-Bediy, Abdullah b. Useyd el-Cühenî, Şimr b. Zî'l-Cevşen ed-Dabî, Ziyâd b. Malik ed-Dabî, Haml b. Malik el-Muhâribî, Abdurrahman b. Ebi Hişkare el-Becelî, İmran b. Halid el-Kuşeyrî, Havlî b. Yezîd el-Esbahî, Abullah b. Kays el-Hevlan,¹⁰⁹ Abdurrahman b. Ebzî el-Huzâî ve Kays b. el-Eş'as el-Kindî"¹¹⁰ gibi şahsiyetler ortadan kaldırılmıştır. Eşrâftan öldürülenlerin mal varlığı İranlı mevâlîye dağıtılmıştır.¹¹¹ Muhtâr'ın Hz. Hüseyin'e destek sözü verdiği halde onu yalnız bırakan eşrâfa karşı uyguladığı şiddet ve İranlı mevâlîyi önceleyen politikası ileride onu zor durumda bırakacaktır. Çünkü kabile liderleri Zübeyrîlere sığınarak ona karşı güçlü bir muhalefet hareketi başlatmayı başarmışlardır.

Kûfe'de nisbî istikrarı sağlayan Muhtâr, İbrahim b. Malik'i güçlü bir ordunun başında Irak için bir tehdit unsuru olmaya devam eden Emevîlere karşı sevk etti. İsim listesine bakıldığında Muhtâr'ın altı komutanından dördü Yemenli kabilelere, ikisinin Adnânî kabilelere mensup olduğu görülmektedir.¹¹² Bu durum Yemenlilerin hâlâ güçlü bir şekilde Muhtâr'a destek verdiğini göstermektedir. Ayrıca Irak ordusundaki İranlı mevâlînin sayısı çok fazla idi. Nitekim Muhtâr'ın ordusundan herkesin Farsça konuşması karşısında hayrete düşen Suriyeli elçi İbnu'l-Eşter'e: "Bu kölelerle şanlı Şam ordusuna karşı savaşmasının mümkün olmadığını"¹¹³ istihzâî bir şekilde dile getirerek İranlıların fazlalığına atıfta bulunmuştur. Suriye ordusunun fazla kayıp vermesi üzerine Umeyr b. Habbab es-Sülemî'nin "Nizar ve Mudar'ın intikamını alınız" sözünden Suriye ordusunda Adnânîlerin ağırlıkta olduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁴ Savaşta büyük bir yenilgi alan Ubeydullah ve komutanlarının öldürülmesi üzerine¹¹⁵ Muhtâr, Cezîre bölgesindeki varlığını tekrar güvence altına alabilmiştir.

8. Zübeyrîlerin Muhtâr'a Savaş Açması ve Muhtâr Hareketinin Sonu

Bu esnada Cezîre bölgesini Muhtâr adına yöneten İbrahim ile Muhtâr arasında bir güven bunalımının yaşandığı görülmektedir.¹¹⁶ Muhtemelen İbrahim, Muhtâr'ın kişisel çıkarları için kendilerini kullandığını düşünerek ondan desteğini çekmiş olmalıdır. Bazı araştırmacılara göre; Muhtâr'ın bencil, fırsatçı, görgüsüz, ikiyüzlü bir kişiliğe sahip olması ve dinde bidatler çıkarması İbrahim ile arasının bozulmasına neden olmuştur.¹¹⁷

Bütün bu gelişmeler yaşanırken Abdullah b. Zübeyr, İbn Hanefiyye ile uğraşmaya başlamıştır. Onun, İbn Hanefiyye'yi kendisine biata zorlaması üzerine çoğunluğu mevâlîden oluşan Kûfe ordusu Şurahbil b. Vers el-Hemdânî komutanlığında Hicaz'a sevk edilerek İbn Hanefiyye kurtarılmıştır.¹¹⁸ Kûfe merkezli Muhtâr hareketinin Irak'ta hızla yükselerek siyasi-askerî açıdan güçlenmesi Zübeyrîleri endişelendirmiştir. Muhtâr'a muhalif olan kabile eşrâfının Zübeyrîleri kıskırtmasını¹¹⁹ fırsata çeviren Musab b. Zübeyr, Kûfelilerin desteğiyle Muhtâr'ı ortadan kaldırmanın planlarını yapmıştır. Bu şekilde Muhtâr'ı kısa süreli iktidara taşıyan Yemenli kabileler, onun hareketinin ortadan kaldırılmasında da büyük rol almıştır. Çünkü,

¹⁰⁶ Belâzûrî, *Ensâb*, 6/410.

¹⁰⁷ Belâzûrî, *Ensâb*, 6/408; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 401; Dineverî, *Ahbâr*, 301; Taberî, *Tarih*, 6/61.

¹⁰⁸ Dineverî, *Ahbâr*, 304; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/308.

¹⁰⁹ Krş. Belâzûrî, *Ensâb*, 6/408-410; Taberî, *Tarih*, 6/57-58; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/311-312; İbn Kesir, *el-Bidaye*, 8/271.

¹¹⁰ Dineverî, *Ahbâr*, 298.

¹¹¹ Dineverî, *Ahbâr*, 337.

¹¹² Taberî, *Tarih*, 6/87, 89; Krş. Belâzûrî, *Ensâb*, 6/424; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/315, 328.

¹¹³ Dinveri, *Ahbâr*, 294.

¹¹⁴ Mes'ûdî, *Muruc*, 1/101.

¹¹⁵ Dineverî, *Ahbâr*, 295; Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, tsh. Abdullah İsmail es-Sâvî (Kahire: Daru's-Sâvî, ts.) 270; Wellhausen, *Muhalefet Partileri*, 138.

¹¹⁶ Wellhausen, *Muhalefet Partileri*, 141

¹¹⁷ Lengrûdî, *Camia Şinahtî*, 59-60.

¹¹⁸ Taberî, *Tarih*, 6/73 (3000 kişilik bir ordudan 2300'ü mevâlî, 700'ü Araplardan oluşuyordu.)

¹¹⁹ Krş. Dineverî, *Ahbâr*, 304; Taberî, *Tarih*, 6/94.

Mühelleb b. Ebî Sufre'yi Hârricilerle mücadeleyi bir kenara bırakıp Muhtâr ile savaşmaya ikna eden kişi Kinde kabilesinin lideridir.¹²⁰ Kûfeli kaçkınların ana gövdesini oluşturduğu Mus'ab'ın ordusuna bakıldığında Adnânî ve Kahtânî kabilelerin Muhtâr'a karşı birleştiği görülecektir. Muhtâr ise İranlı mevâlî ve Araplardan oluşan ordusunu Yemenli Ahmer b. Şumayt el-Ahmesî'nin komutasında Zübeyrîlere karşı çıkartmıştır.¹²¹

İki ordu arasında cereyan eden şiddetli savaşta Muhtâr'ın taraftarları büyük bir yenilgi aldı. Mevâlinin Keysân Ebu Amra tarafından komuta edildiği savaşta¹²² askerlerin sloganlarına bakıldığında Kûfe ordusunun Hemdân, Becîle, Has'am ve mevâlîden teşekkül ettiği görülmektedir.¹²³ Ancak mevâlî ile Araplar arasında eş-güdümün olmayışı Muhtâr'ın yenilgisini hızlandırmıştır. Aslında Muhtâr'ın safında yer alan Arapların mevâlîden çok hazzetmediği, onlarla eşit statüde olmanın zorlarına gittiği görülmektedir. Nitekim Muhtâr'ın sağ kanat komutanı Abdullah b. Vehb, Ahmer b. Şumayt'ı -atlı mevâlî birliğinin savaş meydanını terk etme tehlikesinin olduğu gerekçesiyle- süvari olan İranlıları yaya savaşmaya ikna etmiştir. Bu durum İranlıların saflarında gevşeklik meydana getirmiştir.¹²⁴ Muhtâr'ın : "Kölelerden (mevâlî) daha önce eşi ve benzeri olmadığı kadar kişi öldürüldü" sözünden savaşta mevâlînin büyük oranda Zübeyrîlerce kılıçtan geçirildiğini anlıyoruz. Zübeyrîlerle yaşanan ilk karşılaşma mevâlî ile Muhtâr'ın ilişkisinde önemli dönüm noktası olmuştur. Kavimlerinden birçok kişinin öldürüldüğünü duyan Kûfeli mevâlî: "(Muhtâr) bu defa yalan söyledi" diyerek¹²⁵ onun başarısına olan inançlarını yitirmesi hareketi zafiyet içine düşürmüştü.

Yemenli İbrahim b. el-Eşter'in Muhtâr'dan desteğini çekmesi kırılma noktası olmuştur. Ayrıca Ezd ve Kinde gibi Kahtânî kabileler, Muhtâr'ın yenilgisinde büyük bir paya sahiptirler. İkinci bir orduyla tekrar Mus'ab'ın karşısına çıkan Muhtâr'ın ordusundaki komutanların tamamı öldürüldü. Bu komutanlardan Abdullah b. Ca'd el-Mahzûmî haricindeki herkes Kahtânî kabilelere mensuptur.¹²⁶ Mağlubiyetten sonra idare binasında muhasara altına alınan Muhtâr bir takım taraftarıyla dışarı çıkıp katledilinceye kadar savaştı. İdârî binalara sığınanlara emân verilmiş ancak Hemdân ve Kinde kabile reislerinin baskıları sonucunda Arap ve İranlılardan oluşan 6 bin kişinin boynu vurulmuştur.¹²⁷ Bu katliam Hz. Ali taraftarlığı ile temayüz eden¹²⁸ Basralı Adnânîlerin liderlerinden Ahnef b. Kays el-Abdî'nin itirazına rağmen gerçekleşmişti.¹²⁹ Bu şekilde "Ali taraftarlığı" söylemi ile gelişen Muhtâr önderliğindeki hareket acıklı bir şekilde son buldu.

9. Genel Bir Değerlendirme

Başlangıçta siyâsî yönü ağır basan Hz. Ali taraftarlığının Muhtâr ile birlikte "dini-siyasî" bir yöne evirildiğini söyleyebiliriz. Muhtâr'ın esas hedefi "Hz. Ali taraftarlığı" veya onların "gasp edilmiş haklarını teslim ederek onların intikamını almak" olmayabilir. Ancak o, sözlerinde "*hilafetin Ali'nin çocuklarının hakkı olduğu, hilafeti zalimlerden alıp gerçek hak sahiplerine vermek, onun intikamını almak ve mazlumları korumak*" temasını çokça işlemiştir. Muhtâr'ın, "güç ve iktidar peşinde koşan bir fırsatçı" mı yoksa "samimi bir Ali taraftarı" mı olduğu sorusu sorulabilir. Eldeki veriler iki seçeneğin de muhtemel olduğunu göstermektedir.¹³⁰ Abdullah b. Zübeyr'in Muhtâr'ı kastederek: "Allah yalancıyı öldürdü" sözleri üzerine Abdullah b. Abbas'ın: "O, bizim aileyi seven, katillerimizi öldüren ve bizim hukukumuzu savunan bir kişi

¹²⁰ Dineverî, *Ahbar*, 305.

¹²¹ Belâzûrî, *Ensâb*, 6/430; Taberî, *Tarih*, 6/95, 96.

¹²² Taberî, *Tarih*, 6/96.

¹²³ Belâzûrî, *Ensâb*, 6/430; Taberî, *Tarih*, 6/97.

¹²⁴ Taberî, *Tarih*, 6/96; Aryâdüst, "İrâniyân-ı Irak", 8

¹²⁵ Taberî, *Tarih*, 6/96.

¹²⁶ Belâzûrî, *Ensâb*, 6/430-431; Taberî, *Tarih*, 6/100-106.

¹²⁷ Taberî, *Tarih*, 6/109-110; Belâzûrî, *Ensâb*, 6/442.

¹²⁸ Belâzûrî, *Ensâb*, 6/93.

¹²⁹ Belâzûrî, *Ensâb*, 6/442.

¹³⁰ Muhtâr Saib b. Malik el-Eş'arî'ye: "Ben dünyalık için isyan ettim. İbn Zübeyr Hicaz'ı, Abdumelik Suriye'yi, Abdullah b. Hazim Horasan'ı... ele geçirdi. Benim bunlardan bir eksiğim yok. Ben ancak Ehl-i Beytin kanını talep etme bahanesi ile isteklerimi gerçekleştirtilirdim" demiştir. Bkz. ed-Dineverî, *Ahbar*, 307.)

idi”¹³¹ şeklinde cevap vermesi manidardır. Yine onun, isyanı boyunca Muhammed b. Hanefiyye ile ilişkisini kesmediğini ve nihayetinde başlattığı hareket neticesinde öldürüldüğünü not etmek gerekir. Dolayısıyla Muhtâr’ın geliştirdiği eylem ve söylemlerinin Kûfe’deki Kahtânî kabileler ve İranlılar arasında Hz. Ali taraftarlığını yaydığını söyleyebiliriz. O, devamlı suretle hilafet hakkının Ehl-i Beyt’e ait olduğu temasını işlemiştir. Bu bağlamda Şîliğin, siyasî-dinî formuyla Irak’ta kökleşmesine katkı sunmuştur. Bununla beraber onun, Tevvâbûn hareketinin lideri konumundaki Süleyman b. Surâd ile iş birliğine girmemesi farklı bir ajandası olduğu şeklinde değerlendirilebilir. Zahit kişiliği ile bilinen Basralı Şîilerden Numan b. Sahban er-Rasibî el-Ezdî’nin Muhtâr’a cephe aldığı,¹³² yine Adiy b. Hatem et-Tâî’nin de bu harekete karşı mesafeli durduğunu¹³³ hatırlatmak gerekir.

Irak’ın Şam karşısındaki geleneksel muhalif konumundan dolayı Eşrâf başlarda Muhtâr’a nisbî bir destek vermiştir.¹³⁴ Bununla beraber Yemenli olmadığı halde Emevîlere ve Zübeyrîlere karşı mücadele ederken Muhtâr es-Sekaff’ın dayandığı temel insan kaynağı Yemenli kabileler ve mevâlîdir. “Hz. Ali evlatlarının kanını talep etme ve güçsüzleri koruma” sloganını öne çıkarması ve İbn Hanefiyye’nin müphem tavır sergilemesi, Hz. Ali taraftarlarının onun çevresinde toplanmasını sağlamıştır. Hiç şüphesiz Muhtâr, isyan girişiminin ilk başarısını Yemenli kabilelere borçludur. Kûfe ele geçirildikten sonra onun etrafındaki İranlıların çok bariz bir şekilde arttığı ve Muhtâr’ın Yemenliler kadar onlara dayandığı görülmektedir. Öyle ki başlangıçta 3 bin kişilik bir kuvvetle Muhtâr’a destek veren mevâlînin sayısı zamanla 20 bine ulaşmıştır.¹³⁵

İlk isyan girişiminde Muhtâr’ın komutanlarından üçü Adnânî; üçü Kahtânîlerdendir. “Rebia, Hasam, Mezhic, Becîle ve Hemdân kabilelerinin” ana destekçileri arasında olduğu ilk kalkışmada Benî Esed ve Mevâlînin sayısı azdır. Diğer yandan vali Abdullah b. Mutî’nin komutanlarından üçü Adnânî iken dördü Kahtânîlere mensuptur. Muhtâr’ın idârî teşkilatındaki görevli listesi incelendiğinde; Kahtânîlerden altı, Adnânîlerden dört kişinin atandığı görülecektir. Emevîlerle yaptığı ilk savaşta onun üç komutanının Adnânîlere birisinin Kahtânîlere mensup olduğu görülmektedir. Suriyelilerin ise iki komutanı Kahtânîlere, biri Adnânîlere mensuptur. Kûfelilerin İbnu’l-Eşter komutasında Suriyelilerle yaptığı ikinci savaşta beş komutanından dördü Kahtânî, birisi Adnânîlere mensuptur. Zübeyrîler ile yapılan savaşa bakıldığında Muhtâr’ın altı komutanından üçünün Kahtânîlere, ikisinin Adnânîlere ve birisinin mevâlîye mensup olduğu görülür. Zübeyrîlerin ordusu ise Bekr, Temîm, Abdulkays gibi Adnânî kabileler ile Kinde ve Ezd gibi Yemenli kabilelere dayanıyordu. Basralıların altı komutanı Adnânîlerden, üçü Kahtânîlerdendi. Mevcut veriler, Kahtânîlerle mevâlînin, Muhtâr’ın giriştiği hareketin ana gövdesini oluşturduğunu göstermektedir. Kûfe’deki Temîm kabilesi lideri Şebes b. Ribî, Muhtâr’a muhalefette lider rolü oynayarak bazı Adnânî kabileleri etrafında topladığı görülmektedir. Şebes’in bu tutumunda onların Emevîlerle arasının iyi olması ve mevâlînin en çok onların himâyesinde olması etkili olmuştur. Adnânî kabilelerin Muhtâr’a verdiği desteğin cılız kaldığı gözden kaçmamaktadır.

Bulgular Kahtânî kabilelerin Muhtâr hareketine destek ve muhalefet anlamında önemli roller üstlendiklerini göstermektedir. Kahtânîlerin Kûfe’deki nüfus yoğunluğunun fazlalığı ve kabile liderlerinin siyâsetle içli dışlı olmalarının bunda etkili olduğunu düşünüyoruz. Bütün bunlar muvâcehesinde, Muhtâr’ın yaklaşık iki yıllık yönetiminin, “Ali taraftarı olan Güneyli Arap kabileleri ile İranlı mevâlînin yönetimi” şeklinde gösterilebilir mi? sorusu sorulabilir. Mevâlînin Muhtâr öncesinde de Ali taraftarlığıyla temayüz etmesi, Muhtâr’ın bütün taraftarlarının Kahtânîlere ve mevâlîye, muhaliflerinin ise Adnânîlere mensup olması durumunda bu sorunun cevabı “evet” olacaktır. Ancak Kahtânîlerin ağırlıklı desteğine rağmen onlar içinde muhalif kabilelerin olduğunu ve bazı Adnânî kabilelerin Muhtâr’ı desteklediğini gördüğümüzden bu soruya “hayır” cevabını vermek durumundayız. Ayrıca, Muhtar ile mücadele eden Suriye ordusundaki

¹³¹ Belâzûrî, *Ensâb*, 6/444.

¹³² Taberî, *Tarih*, 6/50.

¹³³ Taberî, *Tarih*, 6/63.

¹³⁴ Lengrûdî, “Camia Şihahtî”, 67-69.

¹³⁵ Lengrûdî, “Camia Şihahtî”, 69.

Kahtânî kabilelerin ağırlığı da fazladır. Yine Basralı Adnânîlere mensup Ali taraftarlarından Müsennâ b. Muharrîbe el-Abdî, ahaliyi Muhtâr'a biat etmeye çağırdığı gibi, Abdulkays kabilesine mensup bazılarını yanına alarak Kûfe'deki Muhtâr'a katıldığı¹³⁶ da bir gerçektir.

Zübeyrîlerin 6 bin Muhtâr taraftarını kılıçtan geçirmesi ve sonrasında iş başına gelen Haccac'ın muhaliflere uyguladığı şiddet Iraklı bazı Ali taraftarlarının İran içlerine göç etmeleriyle sonuçlandı. Saib b. Malik el-Eş'arî¹³⁷ ile Sa'd b. Malik el-Eş'arî'nin çocukları Kum kentine yerleşti. Bu Eş'arîler sayesinde Kum Şiileşti.¹³⁸ Yine Mezhic kabilesinin bir kısmı aynı gerekçelerle Kum'a göç etmek zorunda kaldı.¹³⁹ Muhtâr hareketinin uzun vadede Şiîliğin İran'daki yayılmasına etki ettiğini söyleyebiliriz.

İranlı mevâlî tarihte ilk kez bu hareket ile siyasî –askerî açıdan güçlü bir şekilde tarih sahnesine çıkmıştır. Ancak Tevvâbûn hareketi içinde bir İranlı mevâlînin dahi yer almaması¹⁴⁰ onların başlangıçta Hz. Ali taraftarı olmadığını, sosyo-ekonomik statülerini tahkim etme peşinde olduğunu gösterir. İbnu'l-Eşter'in 20 bin kişilik ordusunda çoğunluk İranlı mevâlîdeydi.¹⁴¹ Yine kabile eşrâfının darbe teşebbüsünü işlevsiz kılanlar Kahtânîler ile mevâlî idi.¹⁴² Mevâlî, kendi kaderini Muhtâr'ın kaderine bağladığı için son ana kadar onu desteklemeye devam etmiştir. Zübeyrîlerin kılıçtan geçirdiği 6 bin kişilik Muhtâr taraftarından 5.300'ü mevâlîye mensuptur.¹⁴³ Emevîler döneminde dışlanan, ilgisiz bırakılan mevâlî, Muhtâr'ın ilgi ve alakasına kayıtsız kalmamıştır. Onu bütün güçleri ile destekleyerek iktidara taşımışlardır. Arapların mevâlî isyanlarını acımasızca bastırması mevâlînin içindeki –önceden olmayan- Ali taraftarlığını derinleştirmiş olmalıdır.

Muhtâr'ın, Ali taraftarlığının yanında “ezilmişleri korumak” hedefi doğrultusunda mevâlîyi bir Müslümana verilebilecek en temel hakları vermesi, Kûfeli liderlerin nefretini üzerine çekmiştir. Muhtâr, “sizler onurlu ve özgür kişilersiniz”, “sizler benden ben sizdenim” şeklindeki sözlerle mevâlîyi etrafında toplayabilmişti. Muhtâr işi bir adım daha ileriye taşıyarak, şurtanın başındaki Ebu Amra'ya, Hz. Hüseyin ile mücadele eşrâfın mallarının mevâlîye verilmesi talimatını verdi. Ayrıca savaş ganimetlerinin ve devlet gelirlerinin paylaşımında mevâlîyi Araplarla eşit tuttu.¹⁴⁴ Muhtâr'ın tutumu Kûfeli eşrâfın oklarını üzerine çekmiştir. Kabile reisleri bu durumu kabullenemeyeceklerini bildirince Muhtâr olayları rasyonel değerlendirerek onların vefalı ve itaatkâr olduklarını, mevâlînin desteği ile hedeflerine varabileceğini belirterek¹⁴⁵ mevâlînin arkasında durmuştur. Muhtâr'ın mevâlîyi onore ederek Araplarla bir tutması, onların Irak ve İran'ın değişik eyaletlerinden Muhtâr'a maddi yardımda bulunmasını beraberinde getirmiştir.¹⁴⁶ Birinci asırda İranlıların Hz. Ali evlatlarına ilgi duymasında ve Emevîlerin karşısında yer almalarında Emevîlerin ayrımcı politikaları kadar Muhtâr'ın mevâlîye duyduğu yakın ilgisinin etkili olduğu kanaatindeyiz.

Sonuç

Hz. Hüseyin'in trajik bir şekilde katledilmesi Kûfe toplumunu krize sürükleyerek infial yaratmıştır. Bu krizi fırsata çeviren Muhtâr, Kerbalâ olayının bir yansıması olarak derinleşen Hz. Ali taraftarlığını Emevî ve Zübeyrîlere karşı mücadelesinin bir aracı yapmıştır. İranlı unsurların birinci asırdaki Arap milliyetçiliğinden duyduğu rahatsızlığı onları Muhtâr'a yaklaştırmış, Muhtâr da bu fırsatı sonuna kadar değerlendirmiştir. Mevâlî, Muhtâr hareketini Araplarla eşit statüde yaşamak için bir fırsata çevirmenin

¹³⁶ Belâzûrî, *Ensâb*, 6/437; Taberî, *Tarih*, 6/66-71; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/315.

¹³⁷ Belâzûrî, *Ensâb*, 6/437-441; Taberî, *Tarih*, 6/9, 11, 17, 58.

¹³⁸ Hasan b. Muhammed b. Hasan el- Kumî, *Tarih-i Kum*, Farsçya Trc: Hasan b. Abdu'l-Melik el-Kumî, Tsh: Cemalu'd-Din Tahranî (Tahran: İntişarât-ı Tûs, 1361), 35, 37, 263, Abdulkarim b. Muhammed es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, (Haydarâbâd, 1962) 4/ 397- 398.

¹³⁹ Ya'kûbî, Ahmed b. İshâk, *el-Buldân* (Beyrut: Daru'l-Kitâbî'l-İlmiyye, 1422), 19.

¹⁴⁰ Şahrühî, *Nakş-ı İrânîyân*, 68-69.

¹⁴¹ Dineverî, *Ahbâr*, 293.

¹⁴² Dineverî, *Ahbâr*, 300.

¹⁴³ Dineverî, *Ahbâr*, 309; Taberî, *Tarih*, 4/116; el-Mes'ûdî, *Muruc*, 1/102; Zeydân, *Tarih*, 716. (et-Taberî mevâlînin çokluğuna işaret etmekle beraber onların sayısını vermez. el-Mes'ûdî, ise Mevâlî-Arap ayırımına gitmeksizin 7 bin kişinin öldürüldüğüne işaret eder. Zeydân 5.300 kişinin Mevâlî, 700 kişinin Arap olduğunu belirtir.)

¹⁴⁴ Dineverî, *Ahbâr*, 292.

¹⁴⁵ Taberî, *Tarih*, 6/ 43-44; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/305.

¹⁴⁶ Dineverî, *Ahbâr*, 299.

gayreti içinde olmuştur. Sebepleri itibariyle mevâlînin Muhtâr hareketine destek vermesi başlangıçta “Ali taraftarlığı” saikiyle olmamışsa dâhi, mevâlînin bu uğurda ödediği bedel, sonralarında Ali taraftarlığının onlar arasında yayılmasına sebep olmuştur.

“Hüseyin’in intikamı alma ve güçsüzleri koruma” şiarıyla öne çıkan Muhtâr’ın başarısında Kahtânî kabileler büyük rol almıştır. Muhtâr hareketi devam ettiği sürece Kahtânîler hareketin sevk ve idaresinde başat rol oynamışlardır. Görünürlüğü gittikçe artan Mevâlî, hareket içinde önemli pozisyonlara gelmiştir. Muhtâr’ın İranlıları öncelemesi sadece Kerbelâ olayına karışan Arap kabilelerin değil; Hz. Ali taraftarı olan Yemenli kabilelerin de kısmî tepkisini çekmiştir. Adnânîlerden Temîm ile Yemenli Kinde ve Hemdân kabileri, mevâlînin daha fazla sosyal ve ekonomik statü elde etmesinin önüne geçmek için Kûfe eşrâfının da içinde olduğu bir darbe organize etmişlerdir. Adnânî ve Kahtânî kabilelerin düzenlediği darbe teşebbüsü yine Kahtânî kabileler ile mevâlînin öncülüğünde ortadan kaldırılmıştır.

Kahtânî ve Adnânî kabileler ilk asırda meydana gelen siyasî ve sosyal gelişmelerde -farklı etkilerine rağmen- beraber rol almışlardır. Muhtâr’ın isyanı da bundan müstesna değildir. Onun hareketine taraftarlık veya muhalefet eden kabile reisleri göz önünde bulundurulduğunda Adnânî kabilelerin daha çok muhalefette kaldıkları gözlemlenirken, Yemenli kabilelerin daha çok onun taraftarlığıyla öne çıktıkları görülmektedir. Kanaatimizce, Yemenli kabilelerin Kûfe’deki nüfus ve nüfuzlarının fazla oluşu, bu isyanda onların başat rol almalarının temel nedenidir. Birkaç istisna dışında “coğrafya” Arap kabilelerin siyasî tutumunu adeta rehin almıştır. “Coğrafya etkisi” olarak isimlendirdiğimiz bu husus göz önünde bulundurulduğunda; kabilelerle ilgili yapılan araştırmalarda kategorik yaklaşımlardan uzak durmamızı sağlayacaktır. Dolayısıyla Adnânî kabilelerin Emevî veya Havâric taraftarı; Yemenli kabilelerin Hz. Ali taraftarı şeklinde yapılan genellemenin yanlış olduğu görülecektir.

Kahtânî kabilerden Suriye’ye yerleşenler ekseriyetle Emevîler’in yanında saf tutarken, Irak’a yerleşenlerin Havâric, Şia ve diğer Emevî muhalifi oluşumların içinde yer almışlardır. Suriye’ye yerleşen Kahtânîlerin Irak’a, Irak’takilerin Suriye’ye yerleşmesi durumunda farklı bir manzara ile karşılaşacaktık. Başka bir ifadeyle, yine her kabile bulunduğu coğrafyadaki siyasî liderliğe angaje olacaktı. Yine Emevî Hanedanının Irak’a, Hz. Ali’nin Suriye’ye yerleşmesi durumunda; Iraklıların Emevî, Suriyelilerin ise Ali taraftarlığı ile temayüz etme olasılığının kuvvetle muhtemel olduğunu düşünmekteyiz. Bu durumun kabilelerin taraftarlığını yaptığı kişilerin haklı veya haksızlığı ile fazla bir ilgisi yoktur. Kabileler coğrafi şartlar itibariyle bölgelerindeki güçlü siyasî oluşumlardan bağımsız hareket edemeyeceğini bildiklerinden, mecburen kendi çıkarları ile siyasî odakların çıkarlarını örtüştürerek birlikte hareket etmenin gayreti içinde olmuşlardır.

Kûfeli eşrâfın Zübeyrîlerle geliştirdiği ortaklık sonucunda Muhtâr’ın hareketi kısa süre içinde ortadan kaldırılmıştır. Muhtâr’ın isyanının bastırılması ve sonrasında Haccâc b. Yûsuf es-Sekaff’nin Irak valiliği döneminde (694-714) Hz. Ali taraftarlarına uygulanan baskılar Kahtânî kabilerden bazı grupların İran’a göç etmeleriyle sonuçlanmıştır. Bu durum Yemenli kabilelerin eliyle ilk Şiîliğin İran’da zemin bulmasına neden olmuştur. Her birinin farklı bir amaçla müdahil olduğu Mevâlî ve Muhtâr arasında gelişen taktiksel ilişki zamanla mevâlî arasındaki Hz. Ali taraftarlığını derinleştirerek mevâlî ile Hz. Ali taraftarları arasında stratejik bir ilişkiye dönüşmüştür. Muhtâr isyanını bastırmada Zübeyrîlerin sergilediği aşırı şiddet ve mavâliye karşı hukuksuz tutumları İranlı mevâlî arasındaki Ali taraftarlığını yaygınlaştırmış, derinleştirmiştir. Muhtâr hareketi ile Yemenli kabiler içindeki Ali taraftarlığı daha da derinleşerek salt siyasî bir hareket olmaktan dinî-siyasî bir zemine kaymıştır.

Beyannâme

- 1. Finans/Teşvik:** Yazar, çalışmada herhangi bir finans/teşvik kullanılmadığını beyan etmektedir.
- 2. Çıkar Çatışması:** Yazar, çalışmada herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.
- 3. Etik Beyan:** Yazar bu makalede araştırma ve yayın etiğine uyulduğunu beyan etmektedir. Bu araştırma için Etik Kurul İzni gerekmemektedir.

Kaynakça

- Aryâdûst, İhsan - Ahmet Hîkî. "Vâkuniş-i Eşrâf ve 'E'râb-ı Kûfe Be Huzûr-ı İraniyân Der Kıyam-ı Muhtâr". (واکنش اشرف و اعراب کوفه به حضور ایراجیان در قیام مختار). *Miškât* 129 (Kış, 1394), 107-127.
- Aryâdûst, İhsan - İlâhe Hosrevî. "Berresiy-i Vaziyyet-i Sukunet-i İraniyan-ı Irak Be Vije Şehr-i Kûfe Ez Sukut-ı Sâsânîyan Ta Kıyam-ı Muhtâr Sekâfî". (بررسی وضعیت سکونت ایرانیان عراق به ویژه شهر کوفه از سقوط ساسانیان تا قیام مختار ثقفی). *Evvelin Humayiş-i Milli-yi Ulum-i İnsanî-yi İslâmî* (1394), 1-13.
- Aycan, İrfan. "Emevî İktidarının Devamında Sakif Kabilesinin Rolü". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36/1-2 (1997), 120-141.
- Belâzûrî, Ahmed b. Yahya b. Cabir. *Ensâbu'l-Eşrâf*. thk. Süheyl Zekkâr. 13 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1996.
- Boyce, Mary. *Zertostiyân Bâverha ve Âdâb-ı Dînî-yi Ânhâ*. Farsçaya trc: Esger Behrâmî. Tahran: Kefenûs, 1384.
- Câbirî, Muhammed Abid. *Arap Siyasal Aklı*. trc. Vecdi Akyüz. İstanbul: Mana Yay, 2018.
- Demircan, Adnan. *İslâm Tarihi'nin İlk Dönemlerinde Arap-Mevâlî İlişkisi*. İstanbul: Beyân Yay., 2. Basım, 2015.
- Demircan, Adnan. "Arap Siyasî Geleneğinin Ehl-i Beyt Tamlamasının Kavramlaşma Sürecine Etkisi". *Marife* 4/3 (Kış 2004), 93-110.
- Hammaş, Necdet. "Emevîler Döneminde Mevâlî ve Zımmilerin İdaredeki Rolü". trc. İrfan Aycan. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (1997), 175-190.
- İbn Abdirabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endülüsî. *el-İkdu'l-Ferîd*. thk. Muhammed Abdulkadir Şahin. 6 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2008.
- İbn A'sem, Ebu Muhammed Ahmed b. Ali el-Kufî. *el-Futûh*. Farçaya trc. Muhammed b. Ahmed el-Herevî. 2 Cilt. Tahran: İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 5. Basım, 1392.
- İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim eş-Şeybânî. *el-Kâmil Fi't-Târîh*. thk. Ömer Abdusselam Tedmürî. 10 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 1997.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed. *Tarihu İbn Haldûn*. thk. Halil Şahade. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1988.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed el-Endülüsî. *Cemheretu Ensâbi'l-Arab*. Beyrut: Dâru Kutubu'l-İlmiyye, 2003.
- İbn Kuteybe. Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî. *el-Meârif*. thk. Servet Ukkâşe. Kahire: el-Hey'etu'l-Mısıriyyetu'l-Amme li'l-Kitâb, 1992.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mukerrem el-İfrikî. *Lisanü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Daru Sâdr, I. Basım, ts.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd el-Basrî. *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*. 8 Cilt. Beyrut: Daru Sadir, ts.
- Kâim, Muntazar Esğar. *Nakş-i, Kabayil-i Yemenî Der Himayet Ez Ehl-i Beyt*. Kum: Bustân-ı Kitap, 2. Basım, 1396.
- Kumî, Hasan b. Muhammed b. Hasan. *Tarih-i Kum*. Farsçaya trc. Hasan b. Abdu'l-Melik el-Kumî. tsh. Cemâlu'd-Dîn Tahranî. 1 Cilt. Tahran: İntişârât-ı Tûs, 1361.
- Lengrûdî, Fatıma Mu'temed - Muhammed Rıza Bârânî. "Tahlil-i Camia-Şinahtî-yi Conbuş-i Muhtâr Sekâfî" (تحلیل جامعه‌شناختی جنبش مختار ثقفی). *Pejuhişnâme-i Tarih-i İslâm* 9/33 (1398), 51-75.
- Mehellâtî. Seyyid Haşim Resûlî. *Tarih-i İslâm*. 3 Cilt. Tahran: Defter-i Neşr-i Ferheng-i İslâmî, 10. Basım, 1377.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin. *Murûcu'z-Zeheb ve Meadinu'l-Cevher*. Farsçaya Trc. Ebu'l-Kasım Pâyende, 2 Cilt. Tahran: İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 10. Basım, 1396.
- Onat, Hasan. *Emevîler Devri Şif Hareketi ve Günümüz Şiiliği*. İstanbul: Endülüs Yay, 3. Basım, 2017.
- Öz, Mustafa. "Keysâniye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/362-364. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Öz, Mustafa. "Muhammed b. Hanefiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/534-536. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Şahrûhî, Seyyid Alâu'd-Din. "Nakş-ı İraniyân-ı Kûfe Der Nehdet-i Muhtâr". (نقش ایرانیان کوفه در نهضت مختار). *Miškât* 27/3 (1387), 63-77.
- Sem'ânî, Abdülkerim b. Muhammed. *el-Ensâb*. Thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî. Haydar Âbâd: Meclisu Dâireti'l-Mearifi'l-Osmaniyye, I. Basım, 1962.
- Söylemez, M. Mahfuz. *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*. Ankara: Ankara Okulu Yay., 1. Basım, 2001.
- Söylemez, M. Mahfuz. *Kûfe'nin Siyasî Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Taberî, Muhammed b. Cerir b. Yezîd b. Kesir el-Âmilî. *Tarihu'r-Rusul ve'l-Mulûk/Tarihu't-Taberî*. 11 Cilt. Beyrut, Daru't-Turâs, 2. Basım, 1387.
- Watt, W. Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. trc. Ethem Ruhi Fıçlalı. İstanbul: Birleşik Yay., 2. Basım, 1998.
- Wellhausen, Julius. *İslâmiyetin İlk Devirlerinde Dini Siyasî Muhalefet Partileri*. trc. Fikret Işıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1996.
- Ya'kûbî, Ahmed b. İshâk. *el-Buldân*. Beyrut: Daru'l-Kitâbi'l-İlmiyye. 1422.

- Ya'kûbî, Ahmed b. İshâk. *Târih-i Ya'kûbî*. Farsçaya trc. Muhammed İbrahim Ayetî. 2 Cilt. Tahran: İntişarât-ı İlmî ve Ferhengî, 1395.
- Yiğit, İsmail. "Mevâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/424-426. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Yiğit, İsmail. "Muhtâr es-Sekâfî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/ 54-55. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Zarian, Mansûre. "Kavmiyetgerâyî Der Asr-ı Emevîyân" ("قومیتگرایی در عصر امویان"). *Pejûhişnâme-i Tarih-i İslâm* 1/14 (1393), 75-99.
- Zeydân, Corci. *Târih-i Temeddün-i İslâm*. Farsçaya trc. Kâzımî Halhâlî. Tahran: Dünyây-ı Kitâb, 2. Basım, 1395.